

Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri

Ahmet Kanlıdere*

OSMANLI aydınlarından Abdullah Cevdet, Askerî Tıbbiyeden sınıf arkadaşı Hüseyinzade Ali Bey'in hayatını yazarken, onun kendileri üzerinde büyük bir etki yarattığından söz eder. Ali Bey Rusya Türklerindendi ve Rus okullarında eğitim görmüş, hatta İstanbul'a üniversiteyi Petersburg'da tamamladıktan sonra gelmişti. Abdullah Cevdet onu şöyle anlatıyor: "Ali Bey sessiz, mütefekkir haliyle, esrarengiz yalnızlığı ile üzerimize bir peygamber tesiri icra ediyordu."¹ Gerçekten de, Ali Bey çok iyi bir eğitim almıştı. Batı düşüncesini, edebiyatını ve medeniyetini arkadaşlarına göre çok daha iyi biliyordu. Ayrıca, sanat-kâr ruhlu bir insandı; ressamdı ve keman çalıyordu.²

Ali Bey gibi, Rus eğitim kurumlarında yetişip gelen Rusya'nın Türk kökenli aydınları Türkiye'de ne derece etkili oldular? Eğitim konusunda ne gibi katkıları oldu? Osmanlı aydınları ile Rusyalı Türk aydınların eğitim anlayışında ne gibi farklar vardı? Aralarındaki eğitim ilişkilerinin karakteri ne idi? Araştırmamıza bu sorulara cevap arayarak başladık.

Rusya kökenli Türk aydınlarının değişik bir kültür ortamından ve zengin bir birikimle birlikte geldiklerini bilinmektedir. Rusya'da etkili olan edebî, siyasî ve sosyal fikir ve hareketlerin etkisi altında yetişmişlerdi. Eğitim reformu konusu onlar için çok önemliydi ve bu hususta önemli deneyimleri vardı. Onların modernleşme hareketi olan "Ceditçilik" tabiri bile adını yeni tarz alfabe öğretimi (*usûl-i cedit*) yaklaşımından almıştı. Rusya'dan gelip Osmanlı ülkesine yerleşen Türk aydınları, dışarıdan bir bakışla, Osmanlı eğitiminin noksanlarını daha farklı noktadan görme ve daha değişik çözüm yolları önerme avantajına sahip olmalıydı.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Abdullah Cevdet, "İhyâ-yı Lâyemût: Hakîm Ali Bey Hüseyinzade", *İctihad*, Kânun-ı sani 1908, c. II, sy. 5, s. 294-295.

2 Akçuraoğlu Yusuf, "Hüseyinzade Ali Bey", *Türk Yurdu*, 1331 [1914], c. VIII, sy. 3, s. 2555.

Bu aydınların Türk eğitimine katkıları hakkında bilhassa meşrutiyet döneminde yayınlanan gazete ve dergilerde azımsanamayacak derecede çok ve konu açısından oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. *Sırat-ı Müstakîm*, *Türk Yurdu*, *Teârûf-i Müslimîn*, *İctihad* ve dönemin diğer bazı dergilerinde (*İslam Mecmuası*, *İslam Dünyası*, *Sebilürreşad*) Rusya Türklerinin yazıları ve Osmanlı aydınlarının onlara ilişkin makaleleri yer almaktadır. Kırımli (İsmail Gaspıralı), Kazanlı (Yusuf Akçura, Halim Sabit, Fatih Kerimî, Rızaeddin b. Fahreddin, Musa Carullah), Troyskili (Ahmed Taceddin), Sibiryalı (Abdürreşid İbrahim, Ayşe Hanım, Âlimcan İdrisî), Ufalı (Toktamış) ve Azerbaycanlı (Ahmed Ağaoğlu) aydınların yazıları buralarda yayınlanmıştır. Kadınların eğitimi hakkında yazan ve Kuzey Türklerinden olduğunu tahmin ettiğimiz Ma'mûre Hamîdullina Hanım da bunlar arasındadır. Öte yandan yukarıda bahsedildiği gibi, ve karşılıklı etkilişemin de bir yansıması olarak, Osmanlı aydınları da Rusya ve Türkistan'daki eğitim konusunda çok sayıda yazılar yazmışlardır ki Ahmed Midhat Efendi, Abdullah Cevdet, Hüseyin Kâzım Kadri, Kâzım Nâmi, Emine Semiye, A. Sevindik ve Halil Sami bunlardan bir kaçıdır.

Kronolojik sırayla bakacak olursak, konumuzla ilgili ilk yazı Abdullah Cevdet (1869-1932) tarafından yayınlanan *İctihat* dergisinde yer almakta ve 1905 tarihini taşımaktadır. Rusya Müslümanlarından Kazanlı Hacı Ahmed adında biri, dergiye gönderdiği bir yazıda Rusya devletinin kendilerine uyguladığı baskılardan ve mekteplerine Rusça dersi konulmak istendiğinden söz etmekteydi. Abdullah Cevdet, Kazanlı Müslümanın yakınmasını ciddiye almaz ve şu şekilde cevap verir: "Fena mı, o zaman [Rusça öğrenirseniz] hiç olmazsa bilmediğiniz ve anlamadığınız bir varakayı imza etmekten kurtulursunuz."³ Abdullah Cevdet'e göre Müslümanların zulüm ve hakaret görmeleri Müslüman olmalarından değil, cahil ve tembel olmalarındandı. Rusya Müslümanlarının Osmanlı halifesine büyük bir ihlas ile bağlılık duymalarını da son derece yadırgıyordu. *İctihat* dergisinde özellikle 1908-1913 yılları arasında Rusya Türklerine dair azımsanamayacak miktarda yazı yayınlanmıştır.

Ama konuyla ilgili asıl yazılar *Sırat-ı Müstakîm* dergisiyle birlikte, 1908'de başlamaktadır. 1909 ve 1910 yıllarında Ahmed Midhat Efendi, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Ayaz İshaki, Âlimcan İdrisî, Troyskili Ahmed Taceddin ve Ahmed Ağaoğlu gibi aydınların mektep ve medreselerin ıslahı, dil, edebiyat ve ulemanın durumu hakkındaki makaleleri önemlidir. Ancak, derginin devamı olan *Sebilürreşad*'da Rusya Türkleri ile ilgili yazılar giderek azalır.

1910 yılında, Sibiryalı Abdürreşid İbrahim'in yayınladığı *Teârûf-i Müslimîn* dergisi öne çıkmaktadır. Derginin amacı, Rusya Türkleri ile Osmanlı Türklerini kaynaştırmaktır. Abdürreşid İbrahim en çok Osmanlı üniversite öğrencileri üzerinde durur ve onların ülke meselelerine olan ilgisizliğini ve diğer durumlarını

3 Kazanlı Hacı Ahmed, "Rusya Müslümanları", *İctihad*, Mart 1905, c. I, sy. 4, s. 9.

eleştirir. Avrupa ve özellikle de Rus öğrencilerinden olumlu örnekler gösterir, Osmanlı öğrencileriyle kıyaslamalar yapar. Onun Pan-Turanizmi öven yazıları da vardır. Ama onun için bu, İslam birliği siyasetinin bir parçasıydı. Dergide Emine Semiye Hanım⁴ ile Sibiryalı Ayşe Hanım arasındaki karşılıklı yazışmalar da yer alır. Bunlar özellikle kadınların eğitim ve öğretilerini konusundadır.

1911 yılına gelindiğinde *Türk Yurdu* dergisi ortaya çıkar. *Türk Yurdu*'nun dergiler içinde ayrı bir yeri vardır. Derginin yayınına ara verdiği 1918 yılına kadar eğitim konusundaki en önemli yazılar burada yayınlanmış, Türk dünyası, Avrupa'da okuyan Türk öğrencileri, Rusya'ya giden Osmanlı muallimlerinin hâtıraları ve diğer eğitim konuları ele alınmıştır. Bunlar içinde Yusuf Akçura'nın yazıları önemli bir yer tutmaktadır.⁵

Abdürreşid İbrahim, *İslam Dünyası* adıyla ikinci bir dergi daha çıkarır fakat bu dergide Rusya Türklerine eskisine göre daha az yer verilmiştir. Yine de Abdürreşid İbrahim'in üniversite talebelerinin durumunu tenkit eden yazıları ile Halil Sami'nin Astrahan'daki öğretmenlik tecrübelerini anlatan hatıraları önemlidir.

Astrahan, Kırım ve Türkistan'a Giden Osmanlı Muallimleri

Yukarıdaki süreli yayınların incelenmesinden, Osmanlı ve Rusya Türklerinin bir diğerini nasıl algıladıkları konusunda önemli ipuçları ortaya çıkmaktadır. Burada özellikle bir nokta dikkati çekmektedir ki, o da şudur: İki farklı dünyadan gelen bu insanların, her ne kadar aynı dinden ve soydan olsalar da, düşünüş ve hayat tarzlarında önemli farklılıklar mevcuttu. Birbirlerini ne derece tanıyorlardı? Mesela Kazan Tatarlarından Ayaz İshakî (1878-1954), 1909'da yazdığı bir yazıda şöyle diyordu: "Rusya İslamlarının Türkiye ile her ne kadar ilmî ve edebî münasebetleri olsa da Osmanlı Türklerinin bunlar hakkındaki malumatları gayet az ve doğruluğu şüphelidir."⁶ Yine 1912'de İstanbul'a bir muhabir olarak gelen Tatar gazeteci Fatih Kerimî (Kerimof, 1870-1937), İstanbul'un Türk gazetecileri hakkında şunları yazıyordu: "Rusya'daki

4 Emine Semiye (1868-1944): Edebiyata ait yazılarıyla tanınmış kadın yazarlardandır. Tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın küçük kızıdır.

5 *Türk Yurdu* dergisi, 15 Ağustos 1918'deki 161. sayı ile kesilmektedir. Ekim 1924'te yeniden çıkmaya başlamıştı. Yeni harflerle olan kısımda Rusya Türklerinden neredeyse hiç kimse'nin yazısı olmadığı dikkati çekmektedir (Hamid Zübeyr'in Kasım 1929'daki yazısını saymazsak). Rusya'daki Türkler hakkında da hemen hemen hiçbir yazı yoktur. Konular derginin önceki sayılarından çok farklıdır. Mesela, millî turizm, İş Bankası, İtalyan şairi G. Mazini, Akdeniz medeniyeti, Rus petroleri, Girit'te arkeolojik araştırmalar ve Ankara'da açılan resim sergisi gibi başlıklar göze çarpmaktadır. Dergi, baskı kalitesi ve içerik zenginliği bakımından gerilemiştir.

6 Kazanlı Ayaz [İshakî], "Rusya Müslümanları", *Sırat-ı Müstakim*, 13 Ağustos 1325, c. II, sy. 51, s. 398.

milyonlarca Türkün maişeti, lisan, matbuat, mektep ve maarifleri, millî ve siyasi matlâpları [talepleri] ve mesleklerinden bunların hiç haberi yok denilse yanlış olmaz. Bunların çoğu Rusya Türklerini sadece Kafkas, Kırım, Kazan Müslümanları diye biliyorlar. Kazan'ı Orenburg'dan ayırabilenleri ve Taşkent, Semerkant, Hokant gibi yerlerin Türk merkezleri olduğunu bilenler çok azdır.”⁷

Osmanlı aydınlarından bazıları Rusya'ya gittiklerinde hayal kırıklığı ve kültür şoku yaşıyorlardı. Bunlardan 1907'de Astrahan'a muallim olarak davet edilen Halil Sami'nin yaşadıkları oldukça ilginçtir. Oraya giderken tek düşüncesi Rusya Müslümanlarının terakkisine katkıda bulunmaktı. Rusya'daki İslam kardeşlerinin bu terakkiye Osmanlı Türklerinden daha ziyade muhtaç olduğunu düşünüyordu ve bu yüzden de daveti büyük bir istekle kabul etmişti. Ama Astrahan Müslümanlarının hayat tarzının hiç de hayal ettiği gibi olmadığını görür. Bir velîme [düğün yemeği] toplantısında gördükleri karşısında şaşkına döner. Eğlenceler, danslar muallime çok garip gelir. Gençler eğlenirken bir tarafta imamların yarı sarhoş vaziyette din hakkında sohbet yapmalarını çok yadırgar. Osmanlı muallimi velîme gibi “mukaddes” bir toplantıda olan biteni İslamiyetle bağdaştıramaz. Hal böyle iken, ahâlinin imamlara körü körüne bağlılık göstermelerini anlayamaz.⁸

Buna mukabil, Rus mekteplerini, oradaki eğitimi, temizliği görerek hayran kalır. Şöyle der: “Ruslar hayat-ı içtimaiyelerinin [sosyal hayatlarının] tanzim ve istikmâli [noksanların giderilmesi] için her şeyi yapmakta tereddüt etmemişler. Şehrin en müreffeh ve muntazam caddelerini işgal eden büyük binalar hep mekteptir. Talebenin sokaklarda, bulvarlarda mükemmel araba ve otomobillerde serbest, her türlü kaygı ve acıdan müberrâ [arınmış] ve mesut bir halde imrâr-ı hayat etmekte [hayat sürmekte] oldukları görülüyor. Ah bedbaht vatana böyle mesut ve bahtiyar günleri görmek nasip olabilecek mi? Sabahleyin Astrahan'ın muntazam caddelerine bir göz gezdirecek olursanız kaldırım üzerinde akın akın mektebe giden, çantası arkasına asılmış erkek ve kız Rus çocuk-

7 Fatih Kerimof, *İstanbul Mektupları*, Orenburg: Vakıf Matbaası, 1913, s. 297.

8 “Meclis her iki taraftan birbirine mizah, hiciv-âmiz ve daha doğrusu şehvet-âver sözler atmak içerisinde açıldı. İki taraftan söylenen şarkılar, arasına kalkıp karşı karşıya yapılan danslar tam Rus köylülerinin içer gecesini (köylü balosunu) andırıyordu... Bu vakit bütün zihnim imamların din ve diyanete ve ahkâm-ı şer'iyeye riâyete dair ettikleri mübâheseleriyle karşımdaki şu hâl-i sefihâneleri beyninde bir nisbet aramakla... meşgul bulunuyordu. Nîm [yarı] sarhoş bir halde, velîme gibi mukaddes bir cemiyette bulunuyorlar. Ağzlarında ötekinin berikinin dine, ahkâm-ı şer'iyeye adem-i riâyetine dair şikâyetler... halbuki kendileri din-i İslâm'a taban tabana zıt olan bir hâlin içerisinde bulunuyorlar... hele ahâlinin imamlara körü körüne tebâiyet ederek cürmde bunlara müşâreket [ortaklık] etmeleri beni bütün bütüne muazzeb ediyordu.” Halil Sâmî, “Rusya Hâuratından”, *Teârüf-i Müslimîn*, 5 Ağustos 1326, c. I, sy. 10, s. 165.

larından başka bir şey göremezsiniz.”⁹ Müslüman mekteplerini bunlarla karşılaştırdığında ise çok geri durumda olduklarını görerek üzülür.¹⁰

Aynı şekilde, 1905 yılında Kırım’a devet edilen Osmanlı muallimi Ömer Sami Arbatlı’nın (1881-1951) orada karşılaştığı zorluklardan da söz etmek gerekir. Ömer Sami, Akmesic şehrinde ilk defa açılan rüşdiye mektebinde müdür ve muallim olarak görev yapar. Bu okullarda aşağı yukarı Osmanlı rüşdiyelerindeki programı takip ederler. Ama onları burada önemli zorluklar beklemektedir. Onlara en büyük itiraz ve muhalefet, Rus kültürü ve eğitimiyle yetişmiş ve adeta Ruslaşmış olan Türk aydınlarından geliyordu. Osmanlı eğitiminden küçümseyerek bahsediyorlardı. “Türkiye ve Türklerde modern ilim var mı ki, burada yeni ilimler okutabilsinler” diyorlardı. Hatta Rus-sever Tatar aydınlarından biri (İsmail Mirza Müftüzade), Osmanlı muallimini sezdirmeden imtihan etmeye kalkıştı. Okula aldığı küreyi göstererek bunun ne olduğunu soruyor ve böyle şeylere dair bilgisi olup olmadığını anlamaya çalışıyordu.¹¹ Osmanlı muallimleri bir taraftan da mollaların tepkisini çekmemeye özen gösteriyorlardı. Ömer Sami, “İstanbul’dan ilk gelişimizde sarıklı gelmemizi tavsiye edenler çok haklı idiler” der. Aynı kıyafetlerle camilerde görünürler. Özellikle Kur’an okuma ve okutmada yerli mollalardan çok üstün olabileceklerini ispat ederler.¹²

Osmanlı muallimlerinin çabaları sonunda, Akmesic Merkez Rüşdiyesi’nin ünü, Kırım yarımadasının her tarafına yayılır. Gözleve, Karasubazar, Kerç, Yalta ve Kefe’de rüşdiye mektepleri açılır. İstanbul’dan yeni muallimler davet olunur. Ancak bu güzel gidiş uzun sürmez. Rus yetkililer bu mekteplerde Osmanlı öğretmenlerinin ders vermesinden rahatsızlık duyar. Kırım valisi, bu mekteplerin Rusya Eğitim Bakanlığına bağlanmasını, aksi takdirde kapatılmasını ister. Cemiyet-i Hayriye ve halk, rüşdiye mekteplerinin Maarif Bakanlığına bağlanmasındansa, Kırım Müslüman Dinî İdaresi’ne (İdare-i Şer’iyye) bağlan-

9 H[alil] Sami, “Rusya Mektupları”, *İslam Dünyası*, 6 Haziran 1329 [1913], c. I, sy. 8, s. 126-127.

10 “Bizimkiler ise daha uykuda yatıyor. Zaten mektebe giderse bile fâide yoktur. Çünkü hocaları velîme cemiyetine [toplantisına] yahut eşraftan birinin ziyaretine gidecekmiş de bugün mektebe ancak öğle vakitlerine karib [yakın] bir zaman uğrayabilecekmiş.” H[alil] Sami, “Rusya Mektupları”, *İslam Dünyası*, 6 Haziran 1329 [1913], c. I, sy. 8, s. 126-127. Burada olumlu örnekleri de zikretmek gerekir. 1912’de Kuzey ülkelerini ve bu arada Rusya Müslümanlarının yaşadıkları yerleri de ziyaret eden Osmanlı aydını Celal Nuri, Nijni Novgorod şehrindeki Tatarların son derece terakki ettiklerini görerek fevkalade mutlu olur ve duygularını şu şekilde ifade eder: “Türklerde bu ne terakki. Acaba biz Osmanlı Türkleri de bu Şimal Türkleriyle hem-ırk mıyız? diyeceğim geliyor... Müslümanlarda refahiyyet ve servet var. Tatarlar cin gibi. Yaşamları yerinde. Evleri alafranga.” Celal Nuri, *Şimal Hâtraları*, İbrahim Demirci (nkl.), İstanbul: Mavi Yayıncılık, 1977, s. 66-67.

11 Ömer Sami Arbatlı, a.g.m., s. 24.

12 Ömer Sami Arbatlı, a.g.m., s. 21-22.

masını isterler. Konuya ilişkin yapılan toplantı Rusya hükûmetinin tavrını açıkça ortaya koymaktadır.¹³

Toplantıda Kırım'ın Rus valisi ilginç bir konuşma yapar. İsmail Gaspıralı'nın ilk mektep tahsili konusundaki 25-30 yıllık emek ve çabalarından uzun uzadıya bahseder. Bu zamana kadar ilk mekteplere asla müdahale etmeyip müsamaha göstermelerinin sırf Müslümanların teceddüt ve terakkisini istedikleri için olduğunu söyler. Fakat rüştiye mekteplerini sıkı bir denetim altına alacaklarını bildirir. Yürürlükteki kurallara aykırı ve izinsiz bir şekilde davet olunan Osmanlı tebaası muallimlerin bu okullarda eğitim vermelerinin, pedagojik ve siyasi açılardan kabul edilir bir şey olmadığını belirttikten sonra, "Kimbilir bunlar ne ruhta ve ne yolda talim ve terbiye verirler" der. Kırım'ın Türkiye olmayıp Rusya olduğunu ihtar eder ve Rusya devletinin selameti için Rusya'da Rus dili, Rus ruhu ve Rus medeniyetinin geçerli olacağını, çünkü Rusların artık gözlerini açtıklarını söyler. Yapılan faaliyetler hakkında Müslüman hafiyelerden bazılarının kendisine jurnal ettiklerini söyler¹⁴ ve şöyle bir gözdağı verir: "Bana bütün hâliniz malumdur. Mekteplerinizde ecnebî tebaasından [Osmanlı Türklerinden] çok muallimler bulunuyor. Okuttukları elifbalar, risaleler hep Osmanlı eseridir. Buna meydan verilmeyecektir."¹⁵

Rus hükûmetinin Türkiye'ye karşı siyasetini değiştirmesi neticesinde, Osmanlı muallimleri takip edilmeye başlandı. Kırımlı gençler ve orta yaşlı milliyetçiler Türk muallimlerini gizlemeye çalışıyor, yerel imam ve müezzinleri resmî muallimler olarak gösterip eğitimin gizlice Türk muallimler tarafından yürütülmesini sağlıyorlardı. Ancak, Stolipin'in başbakanlığı zamanında Rus baskısı son haddine varmış ve işi böylelikle sürdürme imkanı kalmamıştı. Böylece, 1910 yılında bütün rüşdiyeler kapatılmış, Türk muallimler tutuklanmış ve sınır dışı edilmişlerdir.¹⁶ 5-6 yıl kadar arızalı ve fasılalı bir şekilde devam eden rüşdiye mektepleri önemli etkiler bırakmıştır. Rüşdiyeleri idare eden muallimlerin

13 19 Haziran 1910 tarihinde Akmescid'de Kırım valisi başkanlığında yapılan toplantıya Odesa Maarif Dairesinin hâmesi, direktör ve müfettişleriyle beraber, Kırım Müslümanlarından Kırım Duma Mebusu İsmail Mirza, Selim Mirza Müftüzade, İsa Mirza Tayganski, Mustafa Mirza Davidoviç, *Tercüman* gazetesi sahibi İsmail Bey Gasprinski, eski Duma azasından Abdürreşid Mehdiyef ve diğer ileri gelen kimselerden birkaç kişi davet edilmişlerdi. (İmzasız), "Kırımda Rüştiye Mektepleri", *Teârûf-i Müslimîn*, 8 Temmuz 1326, c. I, sy. 8, s. 134-135.

14 Osmanlı muallimleri olumlu faaliyetleriyle bazı inşafı mollaları yanına çekmeyi başardıysa da, bazı mollalar bu kurumun daima karşısında olmuşlardı. Rüştiyelerin 1910'da kapatılmasında bunların da rolü olduğu o zamanın arşivinden çıkan jurnallerle ortaya çıkmıştır. Ömer Sami Arbatlı, a.g.m., s. 23.

15 İsimsiz, "Kırımda Rüştiye Mektepleri", *Teârûf-i Müslimîn*, 8 Temmuz 1326, c. I, sy. 8, s. 134-135.

16 Ömer Sami Arbatlı, "Kırım'da Rüştiye Mekteplerinin Açılması ve Tesirleri", *Emel*, Kasım-Aralık 1964, c. IV, sy. 25, s. 25.

teşvikiyle Kırım gençlerinin bir kısmı Rus gimnazyalarına, bir kısmı da İstanbul'daki Osmanlı mekteplerine yönelmişlerdir. Çelebi Cihan, Cafer Seydahmet, Abdulkakim Hilmi, Yakup Kemalî, Timurcan Odabaş ve Bekir Çobanzade bunlardan bazılarıdır.¹⁷

1914 yılı başında, Habibzâde Ahmed Kemal [İlkul] (1889-1966) adında bir Türk öğretmen, Talat Paşa tarafından Kaşgar'a gönderilir. Doğu Türkistanlıları eğitim yönünden uyandırmak görevini üstlenen Ahmet Kemal, daima başında sarık, sırtında cübbe ve uzun sakalla dolaşmakta idi. Zira o zaman Kaşgar'da sarıksız, cübbesiz ve sakalsız birinin söyleyeceği sözlere önem verilmezdi.¹⁸ Ahmed Kemal, Kaşgar şehri yakınındaki Artuş adlı kasabada bir öğretmen okulu açar. Böylece Kaşgar'da ilk defa yeni usûl öğretimin temeli atılır. Mektebin masraflarını Bahaeddin Bay (Musabayef) adında oranın zenginlerinden biri üstlenmişti. Mektebin açılmasına karşı çıkanlar arasında mollalar da vardı; *usûl-i cedîd*'in haram olduğunu söylüyorlardı.¹⁹ Nitekim okul, açıldıktan ve birçok ilk mektep öğretmeni yetiştirdikten sonra (bir buçuk sene kadar sonra) kapatılır. Ahmed Kemal hapse atılır. Ona göre, bunda yerel mollalardan Ömer Ahund adında birinin Rus ve Çin makamları nezdindeki şikayeti de etkili olmuştur. Birkaç kez hapse atılan Ahmed Kemal, 6 yıl kadar süren Çin seyahati sonunda 1920'de İstanbul'a döner ve yaşadıklarını üç ayrı kitap halinde yayımlar.

İstanbul'a Gelen Rusyalı ve Türkistanlı Talebeler

İstanbul'a gelen Rusyalı ve Türkistanlı talebelerden bahsetmeden önce, onların kendi yurtlarında ne tür eğitim eğilimleri olduğundan söz etmek gerekir. XVIII. yüzyılın sonundan XX. yüzyıl başlarına kadar Kazan Tatarları Buhara medreselerinde tahsil görüyorlardı. Sonra yine kendi yurtlarına dönüp köylerinde veya şehirlerde medrese açmakta ve Buhara'da öğrendiklerini kendi hemşehrilerine öğretmekte idiler. Bir kısım talebelerin Dađistan'da eğitim gördükleri de bilinmektedir. Ancak, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Buhara tipindeki medreseler, Rusya'da değişen hayat şartları ve Rus eğitim kurumlarının da tesiriyle eski önem ve itibarlarını gittikçe kaybetmeye başladı.²⁰ Kazan Tatarları arasında ortaya çıkan dinî reform ve *usûl-i cedîd* hareketleri, Buhara'daki skolastik eğitimi kıyasıya eleştiriyordu. Özellikle Kazanlı tarihçi ve dinî reformcu Şihabeddin Mercanî'nin (1818-1881) Buhara usû-

¹⁷ Ömer Sami Arbatlı, a.g.m., s. 27.

¹⁸ Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları, Şanghay Hatıraları*, Yusuf Gedikli (haz.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, s. 100.

¹⁹ Ahmet Kemal İlkul, a.g.e., s. 102-104.

²⁰ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık 1966, c. XXIV, sy. 3-4, s. 96-99.

lünü eleştiren kitaplarının ortaya çıkmasından sonra, ilim tahsil etmek isteyen gençlerin artık Buhara yerine İstanbul ve Mısır'a yöneldikleri söylenmektedir.²¹

Buhara medreseleri, Tatar ve Başkurt gençlerinin gözünde "hurâfât ocağı"na döndükten ve artık Rusya Müslümanları için bir cazibe merkezi olmaktan çıktıktan sonra, öğrencilerden bir kısmı Rus okullarına yönelmişlerdi. Nitekim, Tatar aydınlarının önde gelenlerinden bazıları Kazan'da Rus hükûmetinin açtığı Tatar Muallim Mektebi'nde (Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola) okumuşlardır. Biraz fikri açılan ve geleneksel Müslüman mekteplerinden ümit kesen kimseler çocuklarını Rus okullarına vermeye başlamışlardı. Özellikle Müslüman zenginler arasında çocuklarını Rus okullarına vermek moda olmuştu.²² Bu okullarda okuyan Tatar gençleri Rus edebiyatı, Rus fikir hareketleri ve sosyalist akımlarla tanışıyorlardı.

Rusya Türkleri dinî kimliklerine son derece bağlıydılar. Çocuklarının modern eğitim almalarını isteyenlerden çoğu, aynı zamanda onların dinî bilgilerle de donanmasını istiyorlardı. Bu yüzden, medreselerin zamanın ihtiyaçları doğrultusunda ıslah edilmesi gerçek bir ihtiyaçtı. XX. yüzyılın başında, Tatar zenginlerinin desteğiyle, İdil-Ural'da ıslah edilmiş medreseler kuruldu. Âlimcan Barudî'nin Kazan'da açtığı Muhammediye Medresesi, Orenburg'da terakkiperver Tatar zenginleri Ahmed Bay ve Gani Bay tarafından kurulan Hüseyiniye Medresesi bunların başında geliyordu. Ancak, bu medreselerde de derslerin önemli bir kısmını dinî konular oluşturuyordu; fen dersleri azdı. Rus okullarıyla boy ölçüşecek durumda değildi.

Bu yüzden, özellikle 1905'ten sonra medresede okuyan öğrenciler, medresenin gerçek bir şekilde ıslahını isteyerek isyankâr hareketlerde bulunmaya başladılar. ıslah edilmiş okullardan Muhammediye ve Hüseyiniye Medresesi'nde okuyan öğrenciler dinî ilimleri önemsemeyerek okutulan modern ilimlerin arttırılmasını ve yenilerinin eklenmesini istiyorlardı. İmamlık ve muallimlik mesleği Rusya Müslümanları arasında garanti altına alınmadığından, öğrenciler medreseden soğuyorlar, Rus mekteplerinden mezun olarak istikballerini kazanmayı tercih ediyorlardı. Bu sebeple, Hüseyiniye Medreselerinde her

21 Şehar Şeref, "Mercânî'nin Tercüme-i Hâli", Sâlih b. Sâbit Ubeydullin (der.), *Mercânî* adlı eser içinde. Kazan: Maarif Matbaası, 1333, s. 39-40.

22 Rusya Türkleri arasında öğretmenlik yapan Halil Sami bu hususta şunları söylüyor: "Eğer erkân-ı diniye öğrenmiş, hissiyât-ı milliyesi uyanmış ise buralara vermekten bittabi zarar yok. Belki lazımdır. Rusya İslamları hukuklarını müdafaa edebilmek için behemehal Rus lisanını ve Rus kanununu bilmek ihtiyaçları vardır. Keşke bir Türk-İslam olduktan sonra talebelerimizden bir kısmı Rus hukuk mekteplerine girerek ikmâl-i tahsil etseler. Ve keşke Rusya İslamları içerisinde Ali Merdan Bey Topçubaşiyef gibi daha birkaç hukukşinas bulunsa." Halil Sâmi, "Rusya Hâtırâtından", *Teârûf-i Müslimin*, 19 Ağustos 1326, c. I, sy. 12, s. 196-197.

yıl tahsilin yarısında öğrenciler boykotlar yaparak, okulu terk ederek medresede modern ilimlerin okutulmasını talep ediyorlardı.²³

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, talebeler arasındaki bu seküler yönelişe (“dinsizleşmeye”) tepki olarak son derece muhafazakâr bir yol izleyen bir medrese de mevcuttu. Orenburg şehrindeki Veli Molla’nın medresesi böyleydi. Eski usûl (*usûl-i kadîm*) taraftarı olan Veli Molla, medresesine hesap ve coğrafya derslerini bile sokmuyor, modern ilimlerin gereksiz olduğunu ve din bakımından Müslüman gençlerinde görülen zâfiyetin kaynağının modern ilimler olduğunu söylüyordu.²⁴

Rusyalı Türk gençlerinden bazıları, mesafenin uzak olmasına bakmayarak, kendi dindaş ve soydaşları olan Osmanlı Türklerinin mekteplerine yöneliyorlardı. İstanbul’a mekteplerinin daha mükemmel olacağı ümidiyle geliyorlardı. Gerçi, geldikten sonra burada işin hiç de umdukları gibi olmadığını anlıyorlardı, fakat yine de din ve soy kardeşliği onları buraya bağlıyordu. Bu gençler, II. Abdülhamid yönetiminde umduklarını bulamıyorlardı, zira okullar onlar için kapalıydı. Bazıları cami köşelerinde, ötede beride dolaşarak çaresiz memleketlerine dönmek zorunda kalıyordu. Bu durumu yakınlardan anlatan Troyskili Ahmed Taceddin’e göre, bu öğrencilerin Osmanlı mekteplerinde tahsil görmesi, onların kendilerinden çok Osmanlı Türklerinin yararına olacaktı.²⁵ II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yeni ümitlere kapılan Rusyalı öğrenciler, artık kendilerine her açıdan yardım edileceğini ve mektep kapılarının kendilerine açılacağını umuyorlardı. Fakat engeller tam anlamıyla kalkmamıştı. Mesela, Dârümuallimîn’e (Muallim Mektebine) kabul edilmek için öncelikle Osmanlı tebaası olmak şartı aranıyordu.²⁶

Özellikle XX. yüzyıl başında Türkistan ve Türkiye arasında kültür ilişkileri mevcuttu. Bir kısım Türkistanlı talebe Türkiye’de eğitim görüyordu. Türkistanlı aydınlardan Abdurrauf Fitrat’ın İstanbul’da okuduğu, Mahmud Hoca Behbudi’nin Osmanlı Türkiyesini gezdiği, Abdülhamid Çolpan’ın Türkiyeli yazar ve şairlerden etkilendiği ve Türkçe şiirler yazdığı, Abdulla Avlanî’nin Türkiye’deki olaylar hakkında yazılar kaleme aldığı, Vedud Mahmud’un Osmanlı basın ve yayınına takip ettiği bilinmektedir.²⁷

1908’den sonra iş başına gelen İttihat ve Terakki Partisi (Genç Türkler), Türkistan gençleri üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Abdurrauf Fitrat, Mukimiddin

23 H[alil] Sami, “Rusya Mektupları”, *İslam Dünyası*, 6 Haziran 1329 [1913], c. I, sy. 8, s. 126-127.

24 H[alil] Sami, a.g.m., s. 126-127.

25 Troyskili Ahmed Tâceddin, “Tashih-i Efkâr: Orenburg’da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine”, *Sırat-ı Müstakim*, 26 Teşrinisani 1325, c. III, sy. 66, s. 220.

26 Halil Sâmî, “Rusya Hâtratumdan”, *Teârûf-i Müslimîn*, 2 Eylül 1326, c. I, sy. 14, s. 231.

27 Bkz. Zumrad Rahmankulova, *XIX. Asrning İkkinçi yarmi – XX. Asr Boşlarida Urta Osiya Honliklari va Usmaniylar Davlati Urtasidagi Munosabatlar*, Taşkent, 2006.

ve Osman Hoca gibi tanınmış Özbek şair ve yazarları, İstanbul'da buldukları sırada Jön Türk liderleriyle buluşmuşlardır. İstanbul'a gelen diğer Buharalı gençler buradaki yeni fikirlerden etkilenmişler ve memleketlerine döndükten sonra orada "Genç Buharalılar" denen teşkilatı oluşturmuşlardır. Önceleri eğitim meseleleriyle uğraşan bu gençler, sonradan siyasî meselelere de girmişlerdir.²⁸

Rusya Türklerini (Tatar-Başkurtları) etkileyen en önemli sima Ahmed Midhat Efendi'dir (1844-1912). Ahmed Midhat Efendi'nin en çok okunan eseri *Müddâfaa* adlı üç ciltlik küçük ebatlı kitabıydı. Kitabın muhtevasından, niçin bu eserin Rusya Müslümanlarına çok cazip geldiği tahmin olunabilir: *Müddâfaa: Ehl-i İslamı Nasraniyete Davet Edenlere Karşı Kaleme Alınmıştır* (İstanbul, 1300). Onlar uzun yıllar ve o dönemde Ortodoks misyonerlerin İslamiyet'e karşı yazdıklarıyla muhatap durumdaydılar. Böyle açık ve kolay anlaşılır bir şekilde yazılmış eserin ilgi çekmesi doğaldı. Tatar talebeler Ahmed Midhat Efendi'nin kısa cümlelerden ve açık ifadelerden oluşan eserlerini ilgiyle okuyorlardı. Ahmed Midhat Efendi Türkiye'de Türklere okuma sevgisi aşıladığı gibi, Rusya Türklerine de okumayı sevdiriyordu.²⁹

Ahmed Midhat Efendi'nin eserleri sadece alimler ve talebeler arasında değil, köylerdeki kadın ve kızlar arasında da yayılmıştı. Kuzey Türklerinin tanınmış alimlerinden Rızaeddin b. Fahreddin, Ahmed Midhat Efendi'nin *Terbiyeli Çocuk* adlı eserinden esinlenerek *Terbiyeli Bala* (Kazan, 1908) adlı risalesini yazdığını söylüyor. Yine Tatar aydınlarından Gilman Ahund ve Muhammed Şakir Ramiyef onun eserlerini bulup okuyor ve başkalarını da okumaya teşvik ediyorlardı.

Meşhur Tatar âlimi Mercanî, Ahmed Midhat Efendi'nin *Müddâfaa* adlı eserinden büyük bir övgüyle söz ediyor, kitabı elinden düşürmüyordu. Mercanî, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tarih*'i çıkar çıkmaz temin etmiş, çok beğenmiş, hatta derslerinde *Tarih-i Cevdet*'ten bazı olayları anlatmaya başlamıştı. İstanbul'a vardığında Ahmet Cevdet Paşa ile bizzat görüşmüştü. Paşa ona "Efendim, bizim *Tarih*'imize baktınız mı?" dediğinde, tekrar tekrar okuduğunu söylemiştir. "Hataları yok mu?" diye sorduğunda, Mercanî: "Hayır efendim" diye cevap verir. Bu görüşmeyi Mercanî'den bizzat işitip hikaye eden yazar, onun sonradan şunları da ilave ettiğini kaydeder: "Bazı yerlerde hatalar var idi, lakin onları beyan etmeye vakit müsait değildi."³⁰

28 Akdes Nimet Kurat, "Tsarist Russia and the Muslims of Central Asia", *The Cambridge History of Islam*, 1B, P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis (eds.), Cambridge U. P., 1970, s. 521-522; Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, London: The Hague, Paris: Mouton & Co., 1964, s. 32-34.

29 Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg: Vakıf Matbaası, 1913, s. 121.

30 Müderris Molla Habîbu'n-Nacar ibn Molla Muhammed Kâfi, "Medhâl", Sâlih b. Sâbit Ubeydullin (der.), *Mercanî* adlı eser içinde. Kazan: Maarif Matbaası, 1333, s. 454. "Biriçe urunda hataları var idi. Lakin alarmı beyan iderge vakit müsaid değil idi, şunun üçün sükût itdim diye söyledi. Bu vâkıanı özünden işitdim."

İstanbul'daki Rusyalı İslam Talebeleri Cemiyeti Ahmed Midhat Efendi ile daima temas halindeydi. Osmanlı dilini sadeleştirmesi ve Türkî halklara dair incelemelerde bulunması onu Rusya Türklerinin gözünde daha ilginç bir sima yapıyordu. Her yıl Rusya'dan gelen hacılar içinde gerek ulemadan gerek zengin kesimden birçok kimse İstanbul'a geldiğinde kendisine uğruyorlardı. Hatta bunlardan bazıları bizzat Ahmed Midhat Efendi'yi görmek için geliyor ve kendi eğitimlerini yenileme konusunda fikir alışverişinde bulunuyorlardı. Bazan siyasî konuları da konuşuyorlardı. Ahmed Midhat Efendi de öğrenim için gelenlere kendi memleketlerine gidip vatanları evladına ilim yayma hizmetinde bulunmaları için gerekli tavsiyelerde bulunuyordu.³¹

Ahmed Midhat Efendi 1908 yılı sonunda "Türklüğe dair" yaptığı bir konuşmada, Türk kökenli toplulukların aynı soydan olduklarını vurgulayarak onların hepsine birden "büyük Türk milleti" (millet-i muazzama-i Türkiyye) ve "biz Türk kavimleri" (biz akvâm-ı Türkiyye) şeklinde söz ediyordu. Türklerin çok geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını, hatta Finlerin ve Macarların da Türk olduğunu söylüyordu. Oxford Üniversitesi profesörlerinden Max Müller (1823-1900) ile sağlığında görüştüğünü, onun kendisine, "Siz aynı dili konuşuyorsunuz. Az bir fikir alışverişi ve karşılıklı çaba sizi tek bir millet haline getirir" dediğini aktaran Ahmed Midhat Efendi³² "Rusya'daki Türkler, Müslümanlar! Bunlara 'Tatar' tabir ederiz. Halbuki biz de Tatarız... Onlar da Türktür. Sonra Volga vadisinde, Asya-yı Vüstâ'da ve Kafkas dahilinde ve Azerbaycan ve havalisinde bulunan kabâilin kâffesine 'Türko-Tatar' derler. Bunlar bir millet-i memzûcedirler. Bunlar yekpare bir kavim addedilmelidir" diyordu.³³

Ahmed Midhat Efendi, Kırım'ın Osmanlı ülkesinden ayrılmasından yüzlerce sene sonra, orada modern Osmanlı edebiyatının yeni bir bağ oluşturmaya başlamasına dikkat çeker. Bu yeni edebiyatın merkezi olan İstanbul, yalnız Kırım'da değil Orta Asya'daki Türk soylu Müslümanların da dikkatini çekiyordu. Ahmed Midhat Efendi: "bunu en iyi bilen Osmanlıların birisi benim" diyordu. Osmanlı yayınlarının oralara nüfûzu sunucunda Osmanlı ve Tatar şiveleri arasındaki farkın giderek ortadan kalktığını ve onların da kendi Türkçelerini Osmanlıca suretinde yazmasını sağladığını söylüyordu. Osmanlı Türkçesini yayan kişiler içinde özellikle İsmail Gaspıralı'nın ismini övgüyle anıyor, *usûl-i cedid*'in Rusya'nın her tarafına yayıldığına dikkat çekiyordu. Aynı şekilde, Tatar tüccarından Hüseyin Bay'ın cömert yatırımları sayesinde yatılı ve gündüzlü bir

31 Ahmed Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", *Sırat-ı Müstakim*, 29 Kânun-ı evvel 1324 [1908], c. I, sy. 20, s. 318-319.

32 Ahmed Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", *Sırat-ı Müstakim*, 1 Kânun-ı sâni 1324, c. I, sy. 21, s. 335.

33 Ahmed Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", *Sırat-ı Müstakim*, 8 Kânun-ı sâni 1324, c. I, sy. 22, s. 347-348.

mektebin Osmanlı dilini ve eğitimini yaymakta olduğunu ifade ediyordu. Bu zât Masum Efendi adında bir adamı İstanbul'a göndermiş ve *usûl-i cedîdî* ve bazı ilimleri tahsilden sonra memleketine aldrıp bu mektebe müdür ve muallim tayin etmişti. Ahmed Midhat Efendi, Masum Efendi ile daima görüşüyordu. Hüseyin Bay'la da tanışmış ve onun Türkî halklara olan duygularını Osmanlı sevgisi yönüne teşvik etmişti ("Hissiyat-ı Türkiyesini muhabbet-i Osmaniyye cihetine teşvik eyledik" diyor).

Şimdi Ahmed Midhat Efendi'nin duygularını kendi ifadeleriyle verelim:

Bu sırada hiç unutulmayacak isimlerden birisi de Fatih Kerimof Efendi oğlumuzdur. İstanbul'da ikmâl-i tahsilden sonra vatanına dönüp bir de matbaa küşâdıyla neşriyata başlamıştır. Hele üstâd-ı muhterem, nâşir-i mükerrerem Kazanî Âlimcan [Barudi, 1857-1921] Efendi hazretleri geçen sene şehrimizi teşrif buyurmuş oldukları gibi bu sene dahi hacc-ı şerif seferinde şehrimize uğramıştır. Fazl u irfanı muhît bir zâttır. Hâl u zamanın mukteziyatını o kadar güzel anlamıştır ki, her memlekette bir Âlimcan bulunsa yalnız Türkleri değil bütün Müslümanların ahvâl-i umumiye-i medeniyesi az zaman içinde tekemmüle takrîb eder... İşte otuz seneden beri (bunu 1908'de söylediğine göre, 1870'li yılların sonlarından beri) oralarda peydâ olmağa başlayan bu terakkî hep ora ahâlisinin bize doğru gelişi ile hâsıl oldu. Onlar bize doğru geliyor, biz de onları nûr-ı maariftin hisseyâb eyliyor idik. Bundan sonra biz de onlara doğru gidelim ve elimizde maariftin her ne var ise onlara verelim.³⁴

Osmanlı tesirleri bağlamında, Rusya Türklerinin büyük reformcusu İsmail Gaspıralı'nın da Osmanlı aydınlarından etkilendiği söylenmektedir. Mesela, tarihçi Zeki Velidi Togan bu fikirdedir. Ahmet Vefik Paşa, Şıpa kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa gibi aydınların öncülük ettiği millî fikir akımı ile tanışması sonucunda, Türklerin kültür ve dil birliği meselesine kendi gazetesi *Tercüman*'da fazla önem verdiğini söyler. Gaspıralı bu fikirlerden esinlenerek, Osmanlıca'yı, Tatar lehçeleriyle Osmanlıca arasında aracı durumda bulunan Kırım lehçesi temelinde işleyip sadeleştirerek bütün Türkler için ortak bir dil haline sokmak düşüncesindeydi.³⁵

Gaspıralı'nın adıyla özdeşleşen *usûl-i cedîd* Osmanlılardan mı alındı? *Usûl-i cedîd* tabirinin Osmanlı eğitim muhitinde kullanıldığı bilinmektedir.³⁶ Daha 1868'deki bir Osmanlı resmî belgesinde bu tabir kullanılıyordu. Türk eğitim tarihindeki ilk modern pedagoğ olan Selim Sabit Efendi (1829-1910)'nin *usûl-i cedîd* olarak söz ettiği yeni eğitim metodu, modern ilkokulların (ibtida-

34 Ahmed Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", a.g.y., s. 349.

35 Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. bs., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 557-559.

36 Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928, s. 342.

37 Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire. 1839-1908*, Leiden: E. J. Brill, 2001, s. 168-170. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

î mektepler) ilk örneğini oluşturuyordu.³⁷ Bu metod, yeni usûlde elifba öğretiminin yanı sıra, sınıflara ayırma sistemi ve öğrenim süresini sınırlama ve disiplin anlayışı da getiriyordu.³⁸ Ancak, bu metodun Kırmılı pedagog İsmail Gaspıralı tarafından benimsenerek modern Tatar okullarında uygulandığı iddiası inandırıcı değildir.³⁹ Kırmılı Cafer Seydahmet, Gaspıralı'nın ileri sürdüğü *usûl-i cedîd* veya *usûl-i savtiye* esaslarının Pestaloci⁴⁰ tarafından kurulmuş ve Avrupa'nın her tarafında yayılmış, hatta eskimiş olduğunu söylemektedir.⁴¹ Osmanlı mekteplerinde bir "*usûl-i cedid* hareketi" olduğu ve bunun bütün Türk dünyasını etkilediği⁴² iddiası ise ikna edici görünmüyor. *Usûl-i cedîd* tabiri Osmanlı eğitiminde kullanılmış olsa da, bu girişimin bir harekete ve Rusya Türklerindekiyle kıyaslanabilecek bir kampanya hâline dönüşmediği açıktır. Selim Sabit Efendi'nin yeni eğitim metodu Osmanlı ilk mekteplerinde ne derece uygulandı, bilemiyoruz.⁴³ Ama Gaspıralı bunu uygulamış ve çok başarılı bir harekete dönüştürmüştür. Ahmet Ağaoğlu'na göre, Osmanlı ilk mekteplerinde yeni eğitim metodunun temel unsurlarından biri olan seslerin öğretilmesi usûlünden (*usûl-i savtîden*) eser bile yoktu. Öğrenciler, günlerce, haftalarca, aylarca, hatta yıllarca "be" üstün, "be" esre şeklinde tekrar edip durmaktaydılar.⁴⁴

Rusya'lı aydınların Osmanlı Eğitim Sistemine Yönelik Eleştirileri

İsmail Gaspıralı, Osmanlı mekteplerinin ıslaha muhtaç olduğundan bahseder ve Osmanlı Türklerine kendi tecrübelerinden söz eder. 1909'da İstanbul'da verdiği bir konferansta, kendi tecrübesinden yola çıkarak Osmanlı ilk mekteplerinde nasıl bir reform yapılabileceğini anlatır. Avrupa ülkelerindeki eğitim seviyesine yükselmek için ne kadar okul, kütüphane, öğretmen ve masraf lazım geldiğini hesaplar. Çok para gerektiğini fakat bundan ürkmemek gerektiğini

ile Sıbyan mektepleri yeniden düzenlendiğinde, okutulacak dersler bahsinde "usûl-i cedîde vechile Elifba" okutulması öngörülmekteydi. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, s. 109.

38 Ayrıca bkz. Arzu M. Nurdoğan, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2005.

39 Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, s. 169.

40 Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827). İsviçreli pedagog ve eğitim reformcusudur.

41 Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul, 1934, s. 105.

42 Fahri Temizyürek, "Osmanlı Mekteplerinde Ceditçilik Hareketi", *KÖK Araştırmalar: Osmanlı Özel Sayısı*, 2000, s. 83.

43 Mesela, Selanik'te Atatürk'ün okuduğu Şemsi Efendi ilk mektebinde yeni metodla eğitim verildiği bilinmektedir. Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, İstanbul, 1977, s. 473-475. Ayrıca, Osmanlı devlet salnamelerinde de *usûl-i cedîd* mekteplerinin ayrı olarak kaydedilmektedir.

44 Ahmed Agayef, Darü'l-Hilafe'de Maarif-i İbtidaiyenin Hâli ve Süret-i Islahı", *Sırat-ı Müstakim*, 1326, c. V, sy. 115, s. 180.

söyler. Rusya Müslümanlarının da benzer bir durumda olduğunu ifade ettikten sonra, onların bu alanda edindikleri deneyimleri aktarır.

Gaspıralı önce Rusya ve Orta Asya'daki eğitim kurumlarının durumunu ve orada yaptıklarını anlatır. Buhara ve Hive Hanlığı hariç tutulursa (ki o zaman yarı bağımsız konumdaydılar), Rusya'nın yönetiminde 17 milyon Müslüman bulunmaktaydı. 5640 mektep vardı ve bu mektepler Rusya'daki Müslüman Dinî İdaresine bağlıydı. Orta Asya, Dinî İdare'ye bağlı değildi. Orada da tahminen 4000 mektep mevcuttu.⁴⁵ Bu mekteplerde 650 bin erkek öğrenci okumaktaydı. Toplam sayısı 9700 kadar olan mekteplerin 3000 kadarı ıslah edilmişti. Geriye kalanı eski usûl (*usûl-i kadîm*) üzere eğitim vermekteydi. Eski usûl mekteplerde talebe önce bir süre Elifbayı okur, sonra Amme cüzlerini ve daha sonra ise bir-iki sene kadar Kur'an okurdu. Yazı, ilmihal ve matematik dersleri okutulmuyordu. Islah edilmiş (*usûl-i cedîd*) mektepler bunlarla karşılaştırıldığında çok daha etkili ve hayata dönük bir eğitim vermekteydi: Türkçe okuma yazma, ilmihal, matematikten dört işlem ve öğretmenin gücü yeterse, biraz daha ilerisi. Sonra genel hatlarıyla coğrafya, tarih, iktisat ve tabiat bilgisinden biraz malumat verilmekteydi. Tahsil süresi 2 veya 3 yıldır. 3000 kadar ıslah edilmiş mektep 180 bin lira ile idare olunmaktaydı ve bu masraflar Rusya devletinin hazinesinden değil, vakıf olarak Müslüman halkın cebinden çıkıyordu. Geriye kalan 6700 mektep için yaklaşık 210 bin lira harcanmaktaydı. 1750 kişiye 1 mektep düşmekteydi. Bu durumda 5-6 bin mektebe daha ihtiyaç vardı.⁴⁶

Osmanlı ülkesinde 40-42 bin ilkokul mevcut olduğunu (bu sayının çok daha düşük olduğunu söyleyenler de vardı) öğrenen Gaspıralı şöyle bir çözüm önerir: 3000 mektebi ıslah ederek 200 bin lirayı tedarik yollarına bakılmalı. Eski usûl mekteplerde çocuklar beş buçuk, 6 veya 7 yaşından 13 yaşına kadar gelgit vakit kaybetmekteydiler. 7-8 senede elde edilen bilgiler yeni mekteplerde 2 veya 3 yılda kazandırılabilirdi. Gaspıralı bunu kendi tecrübeleriyle görmüştü. Halk okullara maddî destek vermeye başlamıştı, çünkü yapılanların fayda ve sonucunu görüyorlardı. Bu terakki, programın ıslahı ve Elifbanın kısa zamanda öğretilmesi sayesinde olmuştu. Çocuklara *tedricî* ve *savtî* olmak üzere iki ayırı usûlle okuma öğretilibilirdi. Gaspıralı bunları örneklerle anlatır.⁴⁷ İşte bu deneyime arka vererek Osmanlı ülkesinde mektep işine ve idaresine tamamen aşına olanlar ön ayak olursa, bir sene içinde ne kadar mektep varsa hepsinin ıslah edilebileceğini söyler.⁴⁸

45 Ayrıca, Volga boyunda 300 ıslah edilmiş kız mektebi vardı.

46 [İsmail Gasprinski], "Konferans", *Sırat-ı Müstakim*, 30 Temmuz 1325, c. II, sy. 48, s. 362-363.

47 *Usûl-i cedîd*, *tedricî* ve *savtî* idi, kolaylığı da bu özelliklerinden geliyordu. *Tedricî*den maksat, çocuklara önce üç harf vermek, sonra birer harf öğretmekle devam etmektir. *Savtî* demekten maksat ise harfleri değil sesleri öğretmektir.

48 [İsmail Gasprinski], a.g.m., s. 362-363.

Gaspıralı, iki yıl sonra, 1911’de *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan bir yazısında Osmanlı ilk mekteplerinde yapılabilecek reformları bir kere daha tekrarlar. Yeni usûl mektepler açarken ahalinin cehalet ve taassubunu uyandırmamak lazım geldiğini söyler. İstanbul Darülmualimîni (Muallim Mektebi) müdürü Sâtu Bey’e (Sâtu el-Husrî) hitap ederek, ona kendi deneyimlerini anlatır.⁴⁹ Sonra şunları söyler: “Rusya’da sakin Türkler, bu hususta semereli faaliyet gösterdiler, eminim ki Osmanlı Türkleri daha ileri giderler.” Osmanlı Devleti’nde de *usûl-i savtiyye* dersleri açmak istediğini söylemesine bakılırsa, bu usûlün Osmanlı mekteplerinde ne derece uygulandığı konusunda şüpheler uyanmaktadır. Gaspıralı, “*usûl-i savtiyyenin* verdiği kolaylıkla kırk elli gün zarfında çocuklarının okur-yazar olduklarını görmek gibi bir saadet Osmanlı mahalle ve köy cemaatlerini mektebe ve tahsile ciddi bir surette heves ettireceğine, yardımlarını celb edeceğine imanım var” diyordu. Gerekli izni aldıktan sonra İstanbul’da *usûl-i savtiyye* ve tatbikatı dersleri vereceğini söylüyordu. Hatta, derslere katılmak isteyenlerin Ayasofya’daki *Türk Yurdu* idaresine başvurmalarını istiyordu.⁵⁰ Elbette burada *usûl-i cedîdi* uygulayacak öğretmenlere kurs vermekten bahsediyordu. Bu girişimin sonucunun ne olduğunu bilmiyoruz.

Yusuf Akçura (1876-1935) da Kuzey (Tatar-Başkurt) Türklerinin eğitim konusunda Osmanlılara göre daha ileri gittikleri inancındadır. Osmanlı ülkesinde eğitim ve öğretim meselelerinin ilmî şeklinin henüz yeni yeni tartışılmaya başlandığını, gazete ve risalelerde pedagojiden nâdiren söz edildiğini söyler. Pedagojiye dair kitaplar ise yok denecek kadar azdı. “Kuzey Türklerinin bu pek mühim hususu hakkıyla anlayarak matbuatlarında en çok talim ve terbiye meseleleriyle uğraştıklarını, sosyal hayatlarında da mektep ve medrese işlerini diğer işler cümlesine takdim ettiklerini memnuniyetle görüyoruz. Şimal kardeşlerimiz doğru yolu bulmuşlardır” diyordu.⁵¹

Akçura’ya göre, Osmanlı Türkleri modern medeniyetin müptedisi durumundaydı ve bu gibi milletler çocuk seviyesindeydi. Medeniyet yolunda ilerlemek, diğer kavimlerin seviyesine yükselmek için, talim ve terbiye usûlü görme muhtaçtılar. Ona göre, henüz yolun başında olan milletlerin aydın zümresine düşen en âcil ve en ciddi görev, geniş halk kitlesine mürebbîlik ve muallimlik etmektir. Dolayısıyla, okumuş kesim her şeyden önce ve her şeyden çok eğitim ve öğretim usûlünün modern teori ve uygulamalarını öğrenip bilmeye ve ona göre milleti eğitip öğretmeye çalışmakla yükümlüydü.⁵²

49 İsmail Gaspıralı 1889’da İstanbul’a geldiğinde Darülmualimîn’i ziyaret etmiş ve kesinlikle işe yaramadığını o zamanlar yazmıştı. Ona göre orada terbiye ve talim öğretilmiyordu. Akçura 1909’da ziyarete gittiğinde, Sâtu Bey’in idaresine geçen Darülmualimîn’in tamamen değişmiş olduğunu göremek şaşırıldığını söyler. Akçuraoğlu, “Sâtu Bey’in İstifası”, *Türk Yurdu*, 4 Nisan 1912, c. I, sy. 10, s. 169.

50 İsmail Gasprinski, “Türk Yurtçularına”, *Türk Yurdu*, 7 Mart 1327, c. I, sy. 7, s. 233-234.

51 A. Y., “Mekteb Müzesi”, *Türk Yurdu*, 5 Eylül 1329 [1913], c. II, sy. 48, s. 844-848.

52 A.Y., a.g.m.

Akçura, Osmanlı devlet ricâlinin son devirlerde ve özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından (1826) sonra yaptıkları hatalardan en büyüğünün medreseleri ihmal etmeleri olduğu görüşündeydi. II. Mahmut ve halefleri zamanında Osmanlı Devleti'nin siyasî ve içtimaî teşkilatı baştan ayağa yenilenmeye ve ıslah edilmeye uğraşılırken, medreselere dair ciddi bir girişim olmadığını söyleyen Akçura'ya göre Osmanlı cemiyetinde eğitim yeni baştan yeni temeller üzerine tesis ve tanzim olunmak istenirken, medreselerin varlığı unutulmuş gibidir. Daha doğrusu, medreseler sırf din öğrenmeye mahsus kurumlar olarak görülmüş, modern ilimlerin öğretilmesi için büsbütün ayrı teşkilatın lüzumuna inanılmıştı. Halbuki İslam dünyasında henüz Avrupa'nın Rönesans ve Reform dönemlerine benzer bir fikir hareketi olmamıştı. Müslümanlar tarafından işlenen ilim ve fikirler 9-10 asır önceki durumundan ileriye götürülememişti. O zamanın gözde ilim usûlü skolastik olduğundan, İslam dünyasındaki ilimler ve düşünce sistemi, mektep ve medreselerdeki eğitim usûlü hep skolastiğe dayanıyordu.⁵³

Halk nezdinde sözü en çok dinlenen kimseler, yani İslâm uleması, kendi haline bırakılmıştı. Medrese talebeleri, 8-10 asırdan beri dünyanın görüp geçirdiği değişikliklere yabancı bir halde yetişip çıkıyorlardı. Diğer taraftan, küçük bir kesim modern okullarda, rüşdiye ve idadilerde eğitim görüyorlardı. Dünyaya büsbütün ayrı açılardan bakan bu iki sınıfın birbiriyle anlaşması imkansız gibiydi. Bunun üstüne, devlet mevkilerinin bir kısmı önceleri medrese mezunlarına mahsus iken, modern okulların kurulmasından başlayarak o makamlar bu okullardan mezun olanlara verilmeye başlanmış ve bu yüzden araya bir de hayatın temeli olan iktisadî rekabet girmişti. Müslümanların çıkarlarına çok aykırı olan bu ihtilafların kaynağı, medreseleri ciddi bir şekilde ıslaha çalışmaksızın, onlara tamamen yabancı, fikir ve yaşayışta rakip modern okulların, Nizamiye mekteplerinin kurulmasıydı. Bu ihtilaflar ise, Osmanlı toplumunun Tanzimat başlarından beri gelişme hızına engel olan sebeplerin en mühimlerinden birisiydi.⁵⁴ Müslüman âlimlerin ileri görüşlü, nüfuz sahibi ve cesaretli olanları (Hindistan'da Aligarh İslam Üniversitesini kuran Seyid Ahmed Han, Kazan'da Muhammediye Medresesi'ni açan Âlimcan Barudi, el-Ezher'i ıslaha kalkışan Muhammed Abduh, Orenburg'da Hüseyiniye Medresesi'nden Rızaeddin b. Fahreddin) bu hususu defalarca tekrar etmişlerdi.⁵⁵

Akçura'ya göre Osmanlı okullarının çoğu eğitim ve öğretimde skolastik tarzından tamamen kurtulamamıştı.⁵⁶ Skolastik sadece eğitim ve kitap yazımın-

53 L. [Yusuf Akçura], "Medreselerin İslahı", *Sırat-ı Müstakim*, 25 Şubat 1325 [1909], c. IV, sy. 79, s. 5. Rusya Türklerinde dinî reform hareketinin önde gelen simalarından Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) de aynı fikirdedir.

54 L. [Yusuf Akçura], a.g.m., s. 7.

55 L. [Yusuf Akçura], a.g.m., s. 8.

56 Akçura'ya göre skolastik, öğrenme, düşünme ve öğretme tarzında daima kitaplara, üs-

da değil, hayatın değişik yüzlerinde, özellikle zihniyette görölmekteydi. Mesele okul kitapları yazılırken, bir veya birkaç otoritenin fikirlerine araştırma ve eleştiri yapılmaksızın tâbi olunmakta, onların ifadeleri aynen kabul edilmekteydi. Osmanlı tarihi konusunda, Hoca Saadettin Efendi (1536-1599) hangi şeymayı kabul etmişse, ona bağlı kalınıyordu. Tarih konusundaki eserlerin çoğu yabancı tarihçilere veya geçmişteki otoritelere mahkûm bir durumundaydı, yani skolastikti. Ona göre Türk dilini harap eden asıl sebep de skolastik idi. Di-mağımızın çaba sarf etmekten devamlı kaçınması, bizi kendi dilimizi geliştirmek gibi çok yorucu ve zor iş yerine, hazırlanmış, mükemmel dillerden (Arapça ve Farsçadan) kelime, tabir, terkip, hatta cümle almaya sevk ediyordu. Hukuk alanında da durum aynıydı. Osmanlı hukuk okulları da skolastik tarzdan kurtulamamıştı. Bu yüzden, hayatın zorlamalarıyla ortaya çıkan değişiklikleri anlamayarak, bir tür kısır, hatta zararlı muhafazakârlıkta devam eden hukukçular bulunmaktaydı.

Skolastik tarz, Osmanlı okullarının eğitim ve öğretimini de olumsuz yönde etkilemekteydi. Akçura, bununla ilgili bir gözlemini aktarır:

Mesela denize nâzır tepelerden birinde, bir ibtidaî mektebinde talebeye deniz, tepe ve bayırı sormuştum. Kitaptaki ibareleri ezberden okuyarak deniz, tepe, dağ ve bayırı tarif eden çocuklar, bir türlü karşılardaki denizleri, mekteplerinin üstünde bulunduğu bayırı, tepeyi, karşıda gördükleri dağı gösterememişlerdi. Çünkü muallim kitabın sultasına [otoritesine] istinaden skolastik usûl ile bunları öğretmişti. Fakat bir kere akıl edip de hayata ve tabiata geçerek üstünde buldukları tepe, karşıdaki deniz ve dağları göstermemişti.⁵⁷

Akçura bir başka yazısında Osmanlı okullarındaki eğitim ve öğretimde ideal eksikliğinden bahseder. Rüşdî ve idadî mekteplerde öğrencilere (dinî, millî, vatanî) ideal verilmemesinden yakınır. Osmanlı mahalle mekteplerindeki eğitimin kaliteden mahrum olmakla birlikte belli bir ideali olduğunu söyler. Bu ideal küçük çocukları Müslüman yapmaktı. Medreselerin ideali de mekteplerde olduğu gibi Müslüman yetiştirmektir. En çok idealist yetiştirenler askerî mekteplerdi. Yabancı mekteplerde okuyanlar idealden yoksun yetişmekteydiler. Oysa, ideal aşlanması önemliydi, zira zayıf imanlı insanlar büyük işler görmezlerdi.⁵⁸ Halide Edib [Adıvar] Hanım bu yazıya iki noktada itiraz eder: 1. Osmanlı mekteplerindeki ideal yokluğunun kökeni, mekteplerin fenalığı kadar, belki de ondan ziyade aile teşkilatının kötülüğüdür. 2. Tahsilde idealsizli-

atlara ve otoritelere dayanmak ve onların buldukları doğrular dairesinde sınırlı ve bağlı kalmaktır. Akçuraoğlu Yusuf, "İskolastik Usûl Nedir?", *Tedrisat Mecmuası*, Nisan 1341 [1925], sy. 66, s. 219.

57 Akçuraoğlu Yusuf, "İskolastik Usûl Nedir?", *Tedrisat Mecmuası*, Nisan 1341 [1925], sy. 66, s. 223-224.

58 Akçuraoğlu, "Emel ve İdeal", *Türk Yurdu*, 27 Haziran 1912, c. I, sy. 16, s. 266-267.

ği yapan yalnız ecnebî mektepleri değildir. Akçura, her iki konuda da onunla aynı fikirde olduğu şeklinde cevap verir.⁵⁹

Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) da Osmanlı eğitiminin noksanlarına işaret eder. Ağaoğlu, dört ay boyunca İstanbul'da bulunan resmî ve özel bütün ilk mektepleri ve rüşdiyeleri dolaştığını ve inceleme yaptığını söyler.⁶⁰ Okul ve öğrenci sayısını, her öğretmene ortalama kaç öğrenci düştüğünü ve gerekli masrafları hesaplayan, ayrıca, mektep binalarının durumunu, muallimlerin vaziyetini, halkın eğitime olan eğilimini tespit etmeye çalışan Ağaoğlu ortaya çıkan tablo karşısında üzüldür. Kötü eğitim yüzünden talebelerin akıl ve zekâlarının heder edildiği kanaatine varır. Onun tesbitine göre de Osmanlı okullarındaki eğitim ve öğretim usûlleri iki yüz sene evvel Batı ülkelerinde takip edilen skolastik metoddü.⁶¹

Sibiryalı Türklere olup seyahatleriyle ve İslam birliği fikirleriyle tanınan Abdürreşid İbrahim,⁶² Osmanlı üniversite öğrencilerinin ülke sorunlarına duyarsız ve ilgisiz kalmalarından şikayet eder. Abdürreşid İbrahim, dergilerde yazdığı birçok yazıda üniversite talebelerine seslenir ve onlara tavsiyelerde bulunur. Ona göre, üniversite öğrencisinin görevi, ilim ve maarif yolunda büyük bir ciddiyetle çalışmak olduğu gibi, memleket işlerine de kafa yormaktır. Avrupa'da üniversite öğrencilerinin devletin idari ve siyasi uygulamaları konusuna müdahale ederek gösteriler yaptıklarını ve sözlerinin çoğunlukla göz önüne alındığını örneklerle anlatır.⁶³ Abdürreşid İbrahim'e göre bu ancak, öğrencinin (aldıkları eğitim sayesinde) aydınlanmasıyla mümkündür. Avrupa'da sadece üniversite talebesi değil, lise son sınıf öğrencileri bile millet meseleleri konusunda kafa yormağa başlamakta ve bir fikir sahibi olmaktadır. Üniversiteye geçtiği günden itibaren öğrenci nasyonalist, sosyalist, belki de anarşist görüşü benimsemekteydi. Eğer talebe hiçbir şeye kafa yormadan, sadece verilen dersleri papağan gibi ezberleyip sınavları geçerek maaşa hak kazanmayı düşünecek olursa, o millet için terakkî ve yükselme değil, çökme ve yok olma yolları görülür.⁶⁴

59 Akçuraoğlu Yusuf, "Cevaplarımız: Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine", *Türk Yurdu*, 12 Temmuz 1328 [1912], c. I, sy. 18, s. 560-64.

60 Ahmed Agayef, "Dârü'l-Hilafe'de Maarif-i İbtidaiyyenin Hâli ve Süret-i Islâhı", *Strat-ı Müstakim*, 1326, c. V, sy. 114, s. 164.

61 Ahmed Agayef, a.g.m., s. 179.

62 Abdürreşid İbrahim (1857-1944): İslam dünyasını uyandırmaya çalışan ve seyahatlarıyla tanınan Rusyalı Türk aydınlardandır. Aslen Buhara'lı bir aileden olup Sibirya'da doğmuştur. Medrese tahsilini Mekke ve Medine'de yaptıktan sonra XIX. asır sonlarında İstanbul'a gelerek Ahmed Vefik Paşa ve Namık Kemal gibi o zamanın aydınlarıyla tanışmıştır.

63 Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şâkirdân", *Teârûf-i Müslimin*, 27 Mayıs 1326, c. I, sy. 5, s. 76.

64 Abdürreşid İbrahim, a.g.m., s. 77.

Abdürreşid İbrahim'e göre, Osmanlı okullarında öğrencileri ikna edecek derecede ders programı hâlâ olmadığı gibi, hakkıyla eğitim verebilecek muallimler de yoktu. Bunları sadece zanna dayanarak yazmadığını, birçok öğrenciyle konuştuğundan sonra bu kanaate vardığını söylemektedir.⁶⁵ Ona göre, yüksek okul öğrencileri çocuk gibi büzüldükçe, okullar hiçbir zaman milletin ihtiyacına hizmet edemezdi. Avrupa'da üniversite öğrencisi hayatı konusunda son derece gelişmiş bir literatür olduğuna işaret ettikten sonra, Rus okullarından yetişip Osmanlı ülkesinde bulunan öğrencileri örnek gösterir: "Muallim ve müderrisleri kendileriyle beraber büyük profesörler oldukları halde hep o talebe ile beraber oynar, güler, ama sırası geldikçe mevkilerini dahi muhafaza ederler. Profesörler talebenin bütün ruhuna hulûl eder derecesine terbiyesine çalışırlar. Yalnız resmî tedrisat ile iktifa etmezler" der.⁶⁶

Abdürreşid İbrahim, uzun yıllar Türkiye'nin Avrupa'ya öğrenci gönderdiğini, fakat bunlardan beklenen faydanın tam olarak görülmediğini söyler. İstanbul Üniversitesi gereği gibi gelişmemiştir ve gelişemiyordu. Avrupa'ya her sene talebe gönderilmesi makul ve faydalı bir girişim olmakla beraber, yararları sınırlıydı. Ona göre, Maarif Nezareti yabancı eserlerin tercümesi için komisyonlar kurup Osmanlı ülkesinde Batı medeniyetini ve eğitimini yaygınlaştırmaya çalışsa daha büyük ve faydalı hizmet etmiş olacaktı.⁶⁷

Abdürreşid İbrahim, İstanbul Üniversitesi ile Petersburg Üniversitesi'ni karşılaştırır. Rusya'nın ileri durumunu göstererek Osmanlı öğrencilerinin onlardan ibret almalarını ister. Petersburg Üniversitesi'nde derslerin ve programın profesör ve talebelerin katılımı ve müzâkereleriyle kararlaştırıldığını söyler. Abdürreşid İbrahim'e göre bu durum öğrencilere serbest bir şekilde hareket etmeleri için uygun bir ilim ortamı sağlamaktaydı. Rus üniversitelerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından, oralarda Avrupa dillerine ihtiyaç duyulmadığını, matematikte dünya çapında tanınan profesörler yetiştirildiğini söylemek yeterliydi. Rusya'da üniversitelerin halka yaptığı siyasi ve iktisadî hizmetlerin çoğunu Avrupa'da bile çoğu üniversite yapamamıştı. Hepsinden önemlisi, Rusya'da hürriyet üniversiteden doğmuştu. Rus talebeler sadece okullarındaki derslerle değil, ülke sorunlarıyla da yakından ilgilidiler. Abdürreşid İbrahim bunun için şu örneği verir: 1904'te Petersburg Üniversitesi'nden 60 kadar öğrenci hükümet aleyhine bir gösteri yapar. Çarın güvenlik güçleri bunları önce kuşatır, sonra kırbaçlarıyla süre süre götürüp nezarethaneye atarlar. Bunun üzerine olaydan haberdar olan 800 kadar öğrenci hapse

65 Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şâkirdân", *Teârîf-i Müslimîn*, 1 Haziran 1326, c. I, sy. 13, s. 88.

66 Abdürreşid İbrahim, a.g.m., s. 89.

67 Ahmed Münir Reşid [Abdürreşid İbrahim], "Dârülfünun ve Avrupa'ya Talebe İrsâli", *Teârîf-i Müslimîn*, 26 Ağustos 1326, c. I, sy. 13, s. 211-212.

atılan arkadaşlarının tutulduğu bina önünde toplanırlar. Onları gece yarısına kadar dağıtamayan polis sonunda gözaltına aldığı talebeleri salıvermek zorunda kalır. Abdürreşid İbrahim, Petersburg öğrencilerinin bu ciddiyet ve kararlılığını büyük bir hayranlıkla anlatır. Sonra İstanbul'daki üniversite öğrencilerinin durumuyla karşılaştırır: "Bizde ise biçare talebe miskin miskin hiçbir şey elinden gelmez, söz anlamaz, laf dinlemez, âdâb nedir bilmez, erkân nedir bilmez, haysiyet nedir bilmez, ... uyuşmuş ... yegâne bir marifetleri varsa konferanslara gider, şak şak şak el çırpır" der. Oysa, öğrenci haysiyet sahibi olmalı, kendine güvenmeli, ülkenin kurtuluşunu ve geleceğini düşünmeliydi. Okulu bitirdikten sonra ne kadar maaş alacağını, kimler tarafından kayırılacağını düşünerek, daha derse devam ettiği sıralarda bile ileride kendine aracılık edebilecek hoca ve muallimleri eteklemek gibi aşağılık davranışları kabul etmesi feci bir durumdu. Abdürreşid İbrahim üniversite gibi yüce bir kurumun, maaştan başka hiçbir şeyi düşünmeyen, ilmin meziyetlerinden yoksun muallimlerin idaresine bırakılırsa böyle öğrenciler yetişeceğini söyler.⁶⁸

Balkan savaşı sırasında İstanbul'a gelen Tatar gazeteci Fatih Kerimî, Rusya Müslümanlarının kız mektepleri açma konusunda Osmanlı Türklerine göre çok daha ileride olduğunu görür. Kızların okutulması meselesinde bir Osmanlı subayından duyduğu geri fikirler onu çok şaşırtır. Zira bu subay, kızların yabancı dil öğrenmelerini gereksiz görmekteydi. Türklerin hepsinin bu fikirde olmadığını fakat büyük çoğunluğun olumsuz düşündüğünü belirten Kerimî "Bütün Türkiye'de bir tane bile kız sultanisi yok. Bizim Rusya'da kazalara kadar kız koleji var" der. Başka bir yerde ise, "Kadınların sokakta dolaşmalarına, toplantılar yapmalarına çok kötü gözle bakan fanatikler burada bizden daha fazladır" der. Kerimî'ye göre yenilgilerinden, yangın ve kazalardan, zelzele ve benzeri felaketlerden kadınları sorumlu tutan ve (Balkan Harbi bozgunu sırasında) bütün bu felaketlerin kadınlara hak ve özgürlük verilmesinden kaynaklandığını düşünen bağınaz Türklerin sayısı az değildi. Türk aydınları arasında bile kadın meselesine böyle yaklaşanlar çoktu.⁶⁹

Yine Balkan Savaşı sırasında İstanbul'a gelen Tatar sağlık öğrencisi Meryem Pataşeva Hanım'ın gözlemleri ve Türkiye'deki aile ilişkileri ve çocukların eğitimi hakkındaki düşünceleri oldukça ilginçtir. Meryem Hanım ve üç öğrenci arkadaşı Petersburg'daki derslerini bırakıp Balkan Savaşında yaralanan Türk askerlerine yardım etmek amacıyla İstanbul'daki Kadırga Hastanesi'nde 5 ay kadar hizmet ederler. Meryem Hanım "Türk halkı niçin bu durumlara dûçar oldu?" sorusuna cevap olarak, en büyük sebebin aile meselesinden kaynaklandığını yazar.

68 Abdürreşid [İbrahim], "Talebe ve Şakirdân", *İslam Dünyası*, 6 Haziran 1329 [1913], c.I, sy. 8, s. 114-115.

69 Fatih Kerimof, *İstanbul Mektupları*, Orenburg, 1913, s. 281-282.

Ailede erkek ile hanım hayatı bir değil. Erkek bir dünyada, kadın başka dünyada yaşıyor. Birini diğeri anlamıyor, hem anlamak da istemiyor. Böyle olduğundan, ailede en kıymetli olan manevî rabıta kaybolmuş, özelliğini yitirmiş. Bu sebepten olsa gerek, çocukların terbiyesi de kötü bir halde: Baba olan kişi çocukların terbiyesiyle ilgilenmiyor... Sabah erkenden kahvesini içip çocuğunu görmeden evden çıkıyor... Analar da çocukların terbiyesine çok ehemmiyet vermiyor gibi görünüyor. Çocuk küçükken onu yedirip içirmek terbiye sanılıyor, büyüyünce onu okula göndermekle iş tamamlanıyor. Çocuk nasıl okuyor, ahlâkı nasıl, bu konuda düşünmüyorlar gibi görünmektedir... Türk kadınlarının tembelliği sokakta da belli oluyor. Toplu olarak, yavaş yavaş yürüyorlar. Dışarıdan bakan kişiye bunların bir işi de yok izlenimi hâsıl oluyor. Yüzlerini çarşaf ile örtsele de insanları dikkatle inceliyorlar... Erkek ne söylese, hatta aptalca bir şey istese de, kadın bunu yapmaya mecburdur. Bizde kadınlar erkeğin her dediğini yapmazlar desek Türkler hayretler içinde kalıyor... Annebaba çocuğu iyi terbiye etmiyor, iyi terbiye verecek mektepler de oldukça az. Husûsan kızlar için mektep yok denecek kadar az.⁷⁰

Burada, 1910 yılında, Rusyalı bir Tatar hanımla tarihçi Cevdet Paşa'nın küçük kızı Emine Semiye Hanım arasında geçen ve basına yansıyan yazışmalardan da söz etmek gerekir. 1910 yılında *Teârîf-i Müslimîn* dergisine Sibiryâ'dan yazan Ayşe Hanım, maarif ve terakkî konusunda Osmanlı Türklerinin daha ileri olduklarını ifade ederek Osmanlı hanımlarıyla irtibat kurmak ister. Ayşe Hanım, Rusyalı Müslüman kadınların Osmanlı ülkesindeki gelişmeleri ilgiyle takip ettiklerini yazar. Gerek Rusya'ya ulaşan Osmanlı basınından, gerek hacca giderken İstanbul'a uğrayan baba ve kocaları vasıtasıyla, gerekse İstanbul'da eğitim gören Rusyalı öğrencilerin verdiği bilgiler sayesinde, Türkiye'de olan bitenden haberdar oluyorlardı. Aradaki mesafe uzak olsa da, Osmanlı Türkleriyle olan din ve soy birliğinin farkındaydılar. Ayşe Hanım, kendilerine nispet edilen "Tatar" adı yerine "Türk" unvanını yeğlediğini söyler. Sonra, eğitim ve terakkî bakımından daha ileri durumda bulunan Osmanlı hanımlarının Rusyalı Müslüman kadınlara rehberlik etmesi gerektiğini ifade eder.⁷¹

70 Meryem Rahmet Pataşof [Pataşeva olmalı], "Balkan Savaşları Sırasında Bir Tatar Hemşiresinin İstanbul Hatıraları", İsmail Türkoğlu (haz.), *İstanbul Araştırmaları*, Yaz 1998, sy. 6, s. 182-184.

71 Ayşe Hanım şunları söylüyordu: "Burada bize nisbet verilen 'Tatar' unvanını artık kullanmıyorum. Kendimizi büyük babamız olan "Türk"e nisbet ediyorum. Çünkü korkuyorum Tatar lafı çıkar çıkmaz ne olur ne olmaz, belki Bayezid-Timurlenk kavgaları hatıra gelerek zihinleri bir daha karıştırır. İhtilâşe nazaran bir ana bir babaya mensup olan milletimizin arasını açan bu gibi lekeli tarihler hâlâ mekteplerimizde okunarak evlâd-ı milletin zihinlerini karıştırıyorlarmış... Zavallı, bedbaht Rusyalı İslam kadınları! Ne düşünüyoruz, nemiz var, neye mâlikiz? İşte bu kadar uzun sualin cevabı da pek kısa bir kelimeyle bitiyor: hiç... Zulme karşı bu hususta düşünmek, düşünmek hissinden külliyyen mahrum bulunan Rusyalı İslam kadınlarından ziyade onlara nisbetle maarif ve terakkîce bir mevki-i bülendi ihraz eden büyük rehberimiz olan Osmanlı hanımlarının uhdesine terettüb eden bir va-

Bu mektuba cevaben aynı dergiye yazan Emine Semiye Hanım, Osmanlı Türklerinde kadınların eğitimi konusunda malumat verir, Osmanlı okullarının oldukça yetersiz ve düzensiz bir durumda olduğunu, programlarının Avrupa'daki yeni eğitim tarzından habersiz hazırlandığını yazar. Amerikan ve Fransız okullarında yetişen Türk kızlarının alafangalığın etkilerine yenik düştüklerini, bu yüzden onlardan umulan faydanın sağlanamadığını söyler. Emine Semiye, bütün bu durumların erkeklerin cehalet ve taassubundan kaynaklandığı ifade ettikten sonra, ne zaman ki erkekler bu belayı ortadan kaldırmaya girişirse işte o zaman "onlardan daha zeki olan kadınlar, arzunuz vechile arslan yürekli evlat yetiştirebilirler!" der.⁷²

Sibiryalı Ayşe bir başka yazısında, İstanbul'da bir İslam Ana Mektebi kurmayı teklif eder. Buhara, Kazan ve İran gibi İslam dünyasının değişik yerlerinden gelecek olan hanımların bu okulda ders görmelerini ve böylece Batı kadınlarının gıpta edeceği bir şekilde eğitilmelerini arzu eder. O zaman Bursa'da misafir olarak bulunan bir başka Tatar Hanım (Ma'mûre Hamidullina) teklifi destekler ve böyle bir girişime Rusya Müslümanlarının cemiyetlerinin de katılacaklarını söyler. Zira, yazarın anlattığına göre, Rusya Türklerinin Ufa, Kazan, Troyski ve Astrahan gibi şehirlerinde eğitimin yayılmasına hizmet için açılan erkek ve kadın cemiyetleri bulunmaktaydı ve bunlar bu konuda epeyce bir birikim sahibiydiler.⁷³

Sonuç olarak, hâtıralar, seyahat notları ve özellikle de Meşrûtiyet dönemi basınında yer alan yazılardan Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki eğitim ilişkilerinin mahiyeti konusunda önemli ipuçları ortaya çıkmaktadır. Elde edilen verileri şu noktalarda toplamak mümkündür: Osmanlı Türklerinin Rusya Türkleri hakkındaki bilgileri sınırlıydı. Temas imkânının olduğu durumlarda, din ve soy birliği olmakla birlikte, onlarla aralarında önemli kültür farklarının bulunduğu ortaya çıkmaktaydı. Nitekim, oralara davet edilen veya özel görevle gönderilen öğretmenler daha gerçekçi bir tablo sunmaktaydılar. Osmanlı aydınlarının Rusya Türkleri hakkındaki bilgileri Türkiye merkezliydi ve daha çok onların Osmanlı eğitimine muhtaç oldukları önyargısını taşıyordu. Halbuki, Troyskili Ahmet Tâceddin'in de belirttiği gibi, Rusya'dan Türk kökenli öğrenciler gelmesi onlardan ziyade Osmanlı Türklerine yarar sağlıyordu. Nitekim, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar Osmanlı ülkesinde etkili olmuş; onların eğitim konusundaki eleştirileri ve çözüm

zife-i mukaddesedir. Artık yeter! Eski soğuklukları hatırlardan tamamıyla silmeliyiz. Ancak bu sayede mevcudiyetimizi muhafaza edebiliriz." Sibiryalı Ayşe, "Osmanlı İslam Hemşireliğimize", *Teârûf-i Müslimîn*, 13 Mayıs 1326, c. I, sy. 4, s. 61.

72 Emine Semiye, "Sibiryalı Kız Kardeşimiz Ayşe Hanımefendiye", *Tearif-i Müslimîn*, 1 Haziran 1326, c. I, sy. 6, s. 92-93.

73 Ma'mûre Hamidulline, "Dersaadet'te İslam Ana Mektebi", *Teârûf-i Müslimîn*, 5 Ağustos 1326, c. I, sy. 10, s. 158-160.

önerileri Türk basın ve yayınında önemli bir yer tutmuştu. Somut olarak ne derece etkili olduklarını tahmin etmek güç olsa da, eğitim reformu konusunda farklı ve zengin bir deneyim sundukları açıkça görülmektedir.

Eğitim İlişkileri Konusunda Literatür Değerlendirmesi

Rusya Müslümanlarıyla olan kültür ilişkileri oldukça eskiye dayanmaktadır. *Altı Parmak*, *Lugât-ı Ahteri*, *Envâru'l-âşîkîn*, *Tefsir-i Tibyan*, *Muhammediye*, *Mir'atu'l-kâinât* ve *Marifetnâme* gibi Türkiye âlimlerinin yazdığı kitaplar Rusya Türklerince bilinmekteydi, hatta köylere kadar yayılmıştı. Bu eserler Kazan'da birçok kez basılmıştı. Bunların dışında, bazı Türk yazarlarının eserleri el yazısıyla çoğaltılmıştı. Rusya Müslümanlarından Abdüsselam Müftü, Abdurrahim el-Utuz İmenî, Said Halfin ve İbrahim Halfin gibi kimselerin telif tarzlarının yukarıda adı geçen Osmanlı eserlerinden etkilendiği söylenir. Medreselerde ahlâk dersi konusunda okutulan *Tarikat-ı Muhammediye* adlı eser de Osmanlı Türkleri tarafından yazılan bir kitaptı.⁷⁴ İstanbul'un Türkistan üzerindeki tesiri 1888'de Kızılısu-Semerkand demiryolunun yapılmasından sonra (Kafkasya, Kızılısu, Semerkand yolu ile) olmuştur. Katib Çelebi'nin *Cihannümâ'sı*, *Keşfü'z-zünûn'u*, Muhammed b. Emir el-Hasan Sudi'nin *Tarih-i Hind el-Garbî*, İbrahim Hakkı'nın *Mârifetname'si* gibi matbu eserler Türkistan'a ulaşmıştır.⁷⁵ XX. Yüzyılın başında ise en çok tanınan ve sevilen Türk yazarı Ahmed Midhat Efendi ve *Kamusu'l-â'lâm* ve *Kamus-ı Türkî* adlı eserlerin yazarı olan Şemseddin Sami Bey (1850-1904) idi. Ebüzziya Tefik (1849-1913) ve Muallim Naci (1850-1893) de bir miktar tanınıyordu.⁷⁶

Zeki Velidî Togan'ın *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1947) adlı klasik eseri, XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar olan dönemdeki Osmanlı tesirleri (özellikle Osmanlı Türkçesinin Çağatay Türkçesi üzerindeki etkileri) konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir (s. 487-490). David Kushner *The Rise of Turkish Nationalism: 1876-1908* (Londra, 1977) adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğu'nda "dış" Türklere karşı kardeşlik duygularının uyanması, Rusya ve Çin'e öğretmenler gönderilmesi konusu ehliyetle ve dönemin orijinal kaynaklara dayanarak ele almıştır. Rızaeddin b. Fahreddin'in *Ahmed Midhat Efendi* (Orenburg, 1913) adlı eseri Osmanlı Türkleri ile Rusya Türkleri arasındaki kültür ilişkilerine ışık tutmaktadır (özellikle s. 119-138).

Rusya Türkleri ile ilişkiler konusu Türkiye'de daha ziyade siyasî ilişkiler ve Türkçülük akımı bağlamında ele alınmakta olduğundan, bu konuda azımsanmayacak sayıda çalışmalar mevcuttur. Hüseyinzade Ali Bey, Akçuraoğlu Yusuf ve Ağaoğlu Ahmed gibi Rusya kökenli aydınların Türkçülük hareketine katkı-

74 Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg: Vakıf Matbaası, 1913, s. 121-123.

75 Z. V. Togan, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 540.

76 Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 121.

rı ve siyasî etkileri oldukça işlenmiştir. Bunlar arasında François Georgeon'un *Yusuf Akçura (1876-1935)* (Paris, 1980) ve A. Holly Shissler'in *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* (Londra, 2002) adlı eserlerini zikretmek gerekir.⁷⁷

Dinî reform konusunda Rusyalı Türk aydınların fikirleri ilginç geliyordu. Zira, Tatar uleması dinî konularda fikir yürütme açısından Osmanlı ulemasına göre büyük bir serbestliğe sahipti. Özellikle Tatar Türklerinin ünlü reformcusu Musa Carullah'ın aykırı görüşlerine gıpta eden Osmanlı Türk aydınları az değildi.⁷⁸

Osmanlı Türkleri ile Kırım, Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan Türklerinin eğitim ilişkilerini doğrudan ele alan müstakil bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bazı eserler yer yer bazı bahisler çerçevesinde (daha çok Tatar ve Türkistan Türkleri ile ilişkiler bağlamında) bu konuya da değinmektedir. Konuyla ilgili ilgili birkaç müstakil makale varsa da, bunlar meselenin sadece bir bölümüne temas etmektedir.

Konumuz açısından en önemli ve ufuk açıcı makale, 1906-1910 yılları arasında Kırım'da Osmanlı muallimi olarak görev yapan Ömer Sami [Arbatlı]'ye aittir.⁷⁹ Olayların içyüzünü ele alan, tam bir vukufla ele alınmış bir hâtıra yazısıdır. Kırım'da Osmanlı eğitiminin etkilerinin karakteri açısından önemli ipuçları vermektedir.

Günümüz Tatar âlimlerinden Cevdet Minullin'in XX. yüzyıl başında Müslüman ülkelerdeki Tatar talebe cemiyetleri hakkındaki çalışmasını da zikretmek gerekir.⁸⁰ Bu çalışma, 1908'de İstanbul'da Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti'nin

77 Ayrıca bkz. Bilge Ercilasun, "1908-1920 Yılları Arasında İdil-Ural Aydınlarının Türkiye'deki Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, Aralık 1992, c. XXX, sy. 356, s. 719-725; Selim Deringil, "The Ottoman Empire and Russian Muslims: Rivals or Brothers?", *Central Asian Survey*, 1994, sy. 13, s. 409-416; Mehmet Karakaş, "XIX. Yüzyılda Türkçülük Akımı ve Osmanlıda Rusya Kökenli Türkçülerin Önemi ve Rolü", Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Ens. Sosyoloji Bölümü, 1994; Gün Soysal, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 482-503.

78 Ahmet Kanlıdere, "Rusya Türklerinin Osmanlı Fikir Hayatındaki Etkileri: İslah Düşüncesi ve Türkiye'deki Etkileri", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VII, s. 510-516; İbrahim Maraş, "İdil-Ural Bölgesi ve Osmanlı Fikrî Münasebetleri", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VII, s. 503-509.

79 Ömer Sami Arbatlı, "Kırım'da Rüştîye Mekteplerinin Açılması ve Tesirleri", *Emel*, Kasım-Aralık 1964, c. IV, sy. 25, s. 19-30. Ömer Sami, Meşrutiyet yıllarında İstanbul'da yayıncılık yapan Osman Cudi'nin kardeşidir. Ayrıca bkz. İsimli, "Kırında Rüştîye Mektepleri", *Teârüf-i Müslimin*, 8 Temmuz 1326 [1910], c. I, sy. 8, s. 134-136.

80 Zavat S. Minullin, "Fraternal and Benevolent Associations of Tatar Students in Muslim Countries at the Beginning of the Twentieth Century", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the 20th Centuries*, Anke von Kügelgen, Michael Kemper ve Allen J. Frank (eds.), Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998, c. II, s. 271-280.

kurulmasına ve faaliyetlerine değinmektedir. Osmanlı ülkesine gelen talebelere Rusya devletince şüpheyle bakıldığı ve faaliyetlerinin izlendiğini bu makaleden öğrenmekteyiz. Kazan Vilayeti Jandarma komutanı Albay Kalinin, Türk ve Tatar pan-Türkistleri arasındaki ilişkiler hakkında istihbarat toplamak için, 1914'te İstanbul'a H. Kuybişev adlı bir casus göndermişti. Bu casus, İstanbul'daki Tatar talebe cemiyeti üyeleriyle ve tanınmış fikir adamı Yusuf Akçura ile yakın ilişkiler kurmuştu.⁸¹ Aynı şekilde, 1910 yılı sonunda Rus gizli servisine gönderilen raporda, İstanbul'da Buhara Hayır Cemiyeti adıyla bir dernek kurulduğu, zâhiren Buhara'dan gelen gençlerin eğitilmesini amaçladığını bildiren bu derneğin aslında siyasî amaçlar taşıdığı, öğrencilerin pan-İslamizm ruhu ile yetiştirilmesini amaçladığı bildirilmekteydi.⁸²

Tataristanlı araştırmacı Rustem Gaynetdinov'un *Tyurko-Tatarskaya političeskaya emigratsiya: načalo XX veka – 30-e godı* (Kazan, 1997) adlı küçük hacimli eseri, XX. yüzyıl başından 1930'lara kadar olan dönemde Rusya'yı terk etmek zorunda kalıp Türkiye, Avrupa ve Uzak Doğu'ya sığınmak zorunda kalan Tatar aydınlarının (Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Musa Carullah, Zeki Velidî Togan, Sadri Maksudî ve diğerleri) serüvenlerini ele almaktadır. İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Ali Arslan'ın "İdil-Ural'da Ortaya Çıkan Yenilikçi Eğitim Anlayışının Türkiye'deki Tesirleri" adlı makalesi⁸³ Kazanlı Halim Sabit'in medrese ıslahatı konusundaki görüşlerine yer vermektedir.

Özbek tarihçi Şerali Turdiev'in Özbek-Türk edebî ilişkileri ve 1910'lu ve 1920'li yıllarda Türkî edebiyatlarda gayevî ortaklıklar konusunda yazdığı iki makalede önemlidir.⁸⁴ Turdiev, son zamanlarda konumuzla ilgili önemli bir eser daha yayınlamıştır: *Ular Germaniyada Uqıgan Edilar* (Taşkent, 2006). Yazar, bu eserinde Almanya'da okuyup sonradan Türkiye'ye yerleşen Türkistanlılar için ayrı bir bölüm ayırmıştır (s. 155-194). Diğer bir Özbek araştırmacı Zumrad Rahmankulova, doktorasını Osmanlı-Orta Asya ilişkileri konusunda yapmış olup,⁸⁵ daha sonra yayınladığı eserinde XX. yüzyıl başındaki eğitim ilişkilerine de ele almaktadır: *XIX Asrning İkkinçi Yarmi – XX Asr Boşlarida Urta Osiya Honliklari va Usmaniylar Davlati Urtasidagi Munosabatlar* (Taşkent, 2006).

81 Zavdat S. Minullin, a.g.m., s. 278-279.

82 G. Gubaydullin, "Krax panislamizma vo vremya imperialističeskoy voyni", *Kul'tura i pis'mennost' Vostoka*, 1929, c. IV, sy. 5, s. 108. Aktaran: Z. Minullin, a.g.m., s. 279.

83 Ali Arslan, "İdil-Ural'da Ortaya Çıkan Yenilikçi Eğitim Anlayışının Türkiye'deki Etkileri", *Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region, Kazan, 8-11 June 2001*, İstanbul: IRCICA, 2004, s. 157-176.

84 Şerali Turdiev, "İz istorii uezbesko-Turetskix literaturnıx svyazey", *Adabiy Meros*, Taşkent, c. I, sy. 47, 1989, s. 52-57; "Turkiy adabiyetlarda goyaviy muştarakliklar (XX asrning 10-20-yillari materiallari asosida)", *O'zbek tili va adabiyoti*, 2000, sy. 1, s. 12-16.

85 Zumrad Raxmanqulova, "XVI-XX asr boşlarida Urta Osiya va Osmoniylar davlatlari urtasidagi ictimoiy-siyasiy va madaniy munosabatlar tarixi", Mirzo Ulugbek Nomidagi Uzbekiston Milliy Universiteti, Taşkent, 2003.

Japon araştırmacı Hisao Komatsu, Türkistan'ın ceditçi aydınlarından Fitrat'ın fikirlerini incelerken Türkistan'daki Osmanlı tesirlerine de değinmektedir: *20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri* (Ankara, 1993). Yazar, daha sonra kaleme aldığı "Bukhara and Istanbul" adlı makalesinde ise *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde yazılanların ışığında Buharalı talebelerin İstanbul'da eğitim görmelerini ve fikrî etkileşimlerini incelemektedir.⁸⁶

Seyyahların gezi notları da konumuz açısından aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Rızaeddin b. Fahreddin, bu seyahatnameleri tanıtan kıymetli bir makale hazırlamıştır.⁸⁷ Bunlardan biri, Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken Orta Asya'ya seyahat eden Mehmed Emin Efendi'nin *İstanbul'dan Asya-yı Vüsta'ya Seyahat* (İstanbul, 1295 [1878]) adlı eseridir. Dağıstan asıllı Mehmed Emin Efendi (1854-1925), İstanbul'da ve Avrupa'da eğitim görmüş olup Fransızca'yı mükemmel konuşuyordu.⁸⁸ Osmanlı ordularının Ruslarla savaştığı yıllarda İstanbul'dan hareketle Orta Asya'ya seyahat etmiş, buna ait seyahat notları 1879'da Ahmed Midhat Efendi'nin önsözünü yayınlamıştır.

Mehmed Emin Efendi binbir tehlike içinde yaptığı bu yolculuğunun gayesini "İslam birliği binasına nâçizane de olsa bir taş koymak" şeklinde dile getirmektedir. Türkmen büyükleri onu sıcak bir şekilde karşılıyor, Rusya ile olan savaşın durumunu soruyorlardı. Bu savaşın çıkış sebeplerini ve Rusların Osmanlı Devleti aleyhine olan emel ve fikirlerini anlattıkça, aksakallar ellerini gökyüzüne doğru kaldırıp Osmanlı askerinin yenmesi için dua ediyor ve orada bulunanlar hep bir ağızdan "âmin" diyorlardı. "Bizim asıl hükümdarımız, Peygamberimizin vekili olan Âl-i Osman padişahları olduğunu bilir isek de ne çare ki uzaklığımız mâni oluyor" diyorlardı. Mehmed Emin Bey, Ruslara tâbi olan Yamut Türkmenleri arasında dolaşmıştır. Teke Türkmenleri o dönemde hâlâ Ruslara karşı mücadele ediyorlardı. Seyyahımızın anlattıklarından, Rusların bazı Türkmen çocuklarını eğitim vermek üzere Petersburg'a götürdüklerini öğreniyoruz. Bunlardan Hızır Han'ın oğlu ile Ata Han'ın kardeşi zorla götürülmüşlerdi. Eğitimlerini bitirip subay olan bu iki Türkmen 22 yıl sonra Türkmen ülkesine gelip Ata Han'ı bulurlar. Hıristiyan olup Türkmen dilini tamamen unutan bu subaylar tercüman aracılığıyla sadece bir defa görüşmüşlerdi. Ata Han, karde-

86 Hisao Komatsu, "Bukhara and Istanbul: A Consideration about the Background of the Munazara", *Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)* adlı eser içinde, Stéphane A. Dudoignon ve Komatsu, Hisao (der.), Londra ve New York: Kegan Paul, 2001, s. 167-180.

87 Rızaeddin b. Fahreddin, "Seyahatnameler", *Şûrâ*, 1 Haziran 1915, sy. 11, s. 324-328.

88 Eserin Latin harfleriyle neşri için bkz. *İstanbul'dan Asya-yı Vüsta'ya Seyahat*, A. Muhibbe Darga (haz.), İstanbul: Everest Yayınları, 2007. Yakın zamana kadar Mehmed Emin Efendi'nin kimliği hakkında çok az şey biliniyordu. Bu eserin başında onun hakkında çok kıymetli bilgiler verilmiştir. Ayrıca bkz. Ali Birinci, "Asya-yı Vüsta Seyyahı Kurena Mehmet Emin Bey'in Hikayesi", *Türk Yurdu*, Mart 2006, c. XXVI, sy. 223, s. 72-77.

şinin artık Ruslaşmış olduğunu görerek ondan nefret etmiş, kardeşi ise onu medeniyetten nasipsiz biri olarak gördüğünden bir daha görüşmemişlerdi.

Eserde Türkmenlerin Osmanlı Türklerine karşı ne kadar büyük bir muhabbet besledikleri de görülmektedir. O sıralarda, Plevne kahramanı Osman Paşa'nın başarıları Türkmenleri sevince boğuyordu. Ürgençliler Mehmed Emin Bey'in İstanbullu olduğunu öğrenince etrafını sarıp Rusya savaşına dair haber soruyorlardı. Yazar, "Osmanlılara o kadar sevgi gösteriyorlardı ki, Osmanlılığın kıymet ve şerefini insan asıl buralara gelince anlıyor" demektedir. Seyyahımız Hive Hanı Muhammed Rahim Han (1864-1910) ile de görüşür. Han, Rusya savaşı hakkında bilgi aldıktan sonra, Osmanlıların, Harezm bölgesinden çıkmış olmasını kendileri için bir iftihar vesilesi saydıklarını, fakat ara yerde bulunan İranlıların yolu kapamasıyla ayrı düşmelerinin üzüntü verici olduğunu söylemiştir.

Rızaeddin b. Fahreddin, 1913'te yazdığı eserinde, Osmanlı Türklerinin Rusya Müslümanlarına yeterince ilgi göstermediklerinden yakınmaktadır. Ona göre Mercanî'nin isminin Ahmed Midhat ve Şemseddin Sami'nin eserlerinde zikredilmesi gerekirdi. Rızaeddin b. Fahreddin bu durumu, o zamanlar Osmanlı âlimlerinin kendileri dışındaki dindaş ve soydaşlarını tanımaya ve onların durumu ile aşına olmaya önem vermemelerine bağlıyor.⁸⁹ Türkiye'nin büyük âlimlerinden ilk defa Rusya'ya gelen zât, Mahmud Esad Efendi idi.⁹⁰ Onun seyahatinin ve izlenimlerinin Rus basınında ilgiyle takip edildiği görülmektedir.⁹¹

Şihabeddin Mercanî'nin Hac yolculuğu sırasında tuttuğu gezi notları, sonradan Rızaeddin b. Fahreddin tarafından düzenlenip *Rihletü'l-Mercanî* (Kazan, 1897) adıyla yayınlanmıştır. Burada, Tatarların meşhur âlimi, tarihçisi ve dinî reformcusu Mercanî'nin İstanbul'da yaptığı görüşmeler ve izlenimleri yer almaktadır. 1908 yılında Türkiye'yi ziyaret eden yenilikçi Tatar ulemasından Âlimcan Barudî'nin hatıraları, "İstanbul'a Seyahatım" adıyla *ed-Din ve'l-Edeb* adlı kendi dergisinde yayınlanmaya başlamış, fakat bir mâni çıktığından olsa gerek, yarım kalmıştır.⁹²

1912'de Rusya'ya ve kuzey ülkelerine seyahat yapan Osmanlı aydını Celâl Nuri'nin (1877-1939) *Şimâl Hâtıraları* (İstanbul, 1330) adlı gezi notları kısa da olsa keskin gözlemler içermektedir.⁹³ Tatar gazeteci Fatih Kerimî'nin *İstanbul Mektupları* (Orenburg, 1913) adlı hatıraları da çok önemlidir. Fatih Kerimî, Kasım 1912'den itibaren dört ay kadar İstanbul'da kalmış, bu süre içinde birçok

89 Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg: Vakit Matbaası, 1913, s. 123-124.

90 Mahmud Esad Efendi (1857-1917): Devlet işlerinde de bulunmuş Osmanlı ilim adamıdır.

91 "Otziv Maxmud Es'ad-Efendi o ruskix musul'manax", *Mir İslama*, 1913, c. II, sy. 10, s. 710-712.

92 Rızaeddin b. Fahreddin, "Seyahatnameler", *Şûrâ*, 1 Haziran 1915, sy. 11, s. 325.

93 Bkz. Celal Nuri, *Şimal Hatıraları*, İ. Demirci (haz.), İstanbul: Mavi Yayınları, 1997.

önemli kimseyle görüşmüş ve Türklerin sosyal hayatı hakkında gözlemlerini yazmıştır. Dönemin önde gelenlerini ve Osmanlı aydınlarını (Enver Paşa, Halide Edib, Fatma Aliye Hanım, Nigâr Hanım, Şeyhülislam Musa Kâzım, Mahmud Esad Efendi bunlardan bazılarıdır) ziyaret ederek onlarla yaptığı sohbet ve söyleşiler gayet önemli ipuçları vermektedir. Bu ziyaretlere Yusuf Akçura da birçok kere onunla birlikte katılmıştır. Yine aynı günlerde İstanbul'da bulunan Tatar hemşire Meryem Pataşeva'nın "İstanbul Hâtıraları" adlı seyahat yazısı Türk eğitimi ve aile terbiyesi hakkında ilginç tesbitler içermektedir.⁹⁴

Son olarak, Semerkand'da müftü Mahmud Hoca Behbudî'nin (1874-1919) "Seyahat Hatıraları" adlı uzun yazı dizisi 1914 yılında *Âyine* dergisinde yayınlanmış olup, İstanbul, Suriye ve Mısır'a olan seyahat izlenimlerini içermektedir.⁹⁵

Şimdi de, eğitim ilişkilerinin Meşrutiyet dönemi Türk basınına nasıl yansıdığını gösteren bibliyografyayı kronolojik sırayla verelim.

XX. Yüzyıl başı Türk Basınında Rusya Türklerinin Eğitim Reformu Konusundaki Makaleleri

1905

Kazanlı Hacı Ahmed, "Rusya Müslümanları", *İctihad*, Mart 1905, c. I, sy. 4, s. 6-11.

1908

A. Sevindik, "Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat", *Sırat-ı Müstakîm*, 18 Kânun-ı evvel 1324, c. I, sy. 19, s. 300-302. Rusya ve Osmanlı Türklerinin dil meselelerini ele alır. Türkî kavimler arasındaki dil farklılıkları ve anlaşılma meselesine ve lehçelerin yakınlaştırılması gereğine değinir. Dilde sadeleşmeden yanadır.

Ahmed Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", *Sırat-ı Müstakîm*, 29 Kânun-ı evvel 1324, c. I, sy. 20, 318-319; 1 Kânun-ı sâni 1324, c. I, sy. 21, s. 332-336; 8 Kânun-ı sâni 1324, c. I, sy. 22, s. 347-349. Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki eğitim ilişkileri de ele alınmaktadır. İstanbul'da tahsilde bulunan "Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti"nin girişimiyle, Fevziye Kiraathanesinde Türklerin kökenine, etnografyasına ve istila dönemine dair A. Mithat Efendi tarafından verilen bir konferanstır.

Hasan Sabri Ayvazof, "Rusya İnkılab-ı Kebiri", *İctihad*, Kânun-ı sani 1908, c. II, sy. 5, s. 290-294.

Abdullah Cevdet, "İhyâ-yı Lâyemût: Hakîm Ali Bey Hüseyinzade", *İctihad*, Kânun-ı sani 1908, c. II, sy. 5, s. 294-297.

94 Meryem Rahmet Pataşeva, "İstanbul Hâtıraları", *Vakit*, 1913, s. 1201, 1211, 1223, 1245.

95 Mahmud Hoca Behbudî, "Seyahat Hâtıraları", *Âyine*, 1914, c. I, sy. 34-35, 37-39, 41-51; c. II, sy. 1-6.

1909

- Akçuraoğlu Yusuf, “Rusya’da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyelerine Dair”, *Sırat-ı Müstakîm*, 21 Mayıs 1325, c. II, sy. 39, s. 201-204; 28 Mayıs 1325, c. II, sy. 40, s. 214-218.
- [İsmail Gasprinski], “Konferans”, *Sırat-ı Müstakîm*, 1325, c. II, sy. 47, s. 345-346; c. II, sy. 48, s. 359-364. Ahmed Midhat Efendi’nin Gaspıralı’yı öven ve tanıtan uzun sayılabilecek sunuşuyla başlar. Konferans, ilköğretim (tahsil-i ibtidaî) ve tedrisât-ı umumiye hakkındadır. Konferansın devamı “Tedrisât-ı Umumiye” başlığını taşımaktadır. Gaspıralı ilk öğretimin tarihî kökenleri, Doğu’da ve Reformasyon sonrası Avrupa’daki gelişmeler konusunda uzun bir giriş yapar (s. 359-62); Osmanlı mekteplerinde yapılabilecek reformları anlatır (s. 362-264).
- Kazanlı Ayaz, “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkar Gazetesi Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey’e”, *Sırat-ı Müstakîm*, 9 Temmuz 1325, c. II, sy. 46, s. 316-317; 6 Ağustos 1325, c. II, sy. 50, s. 380-381. Türk dünyası için hayatî meselelerden biri olan dil meselesini ele alır. Osmanlı Türkleri ve Kazan Tatarları arasındaki edebî dil - sade dil tartışmalarını karşılaştırır. Dilde sadeleşmenin gerekliliğini savunur.
- Kazanlı Halim Sabit, “Ulema ve Avam”, *Sırat-ı Müstakîm*, 30 Temmuz 1325, c. II, sy. 48, s. 342-344; 30 Temmuz 1325, c. II, sy. 49, s. 355-358.
- Kazanlı Ayaz [İshaki], “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakîm*, 13 Ağustos 1325, c. II, sy. 51, s. 398-399; 27 Ağustos 1325, c. III, sy. 53, s. 14-16; 10 Eylül 1325, c. II, sy. 55, s. 47-48. Tatarlarda mektep ve medreselerin ıslahı meselesini ele alır; 17 Eylül 1325, c. III, sy. 53, s. 56-58. Osmanlı Türkleriyle Kazan Tatarlarının düşünme tarzlarını ve alışkanlıklarını karşılaştırır.
- Âlimcan el-İdrisî, “Buhara’da Tahsil”, *Sırat-ı Müstakîm*, 8 Teşrin-i sâni 1325, c. III, sy. 59, s. 111-112. Buhara Hanlığı’ndaki mektep ve medreselerin durumundan, medreselerde okutulan kitaplardan bahseder.
- Troyskili Ahmed Tâceddin, “Tashih-i Efkar: Orenburg’da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine”, *Sırat-ı Müstakîm*, 26 Teşrin-i sâni [Kasım] 1325, c. III, sy. 66, s. 219-221.
- Mehmet Niyazi [Köstence’li bir muallim], “Fâzıl-ı Muhterem İsmail Gasprinski Bey’in Konferansını Dinlerken”, *Sırat-ı Müstakîm*, 1325, c. II, sy. 48, s. 364-365. İsmail Gaspıralı’nın konuşmasını çok yararlı bulmakla beraber, onun Osmanlı mektepleri hakkında söylediklerini eleştirir.
- İsmail Gasprinski, “Tedrisât-ı Umûmiye Hakkında Konferans”, *Sırat-ı Müstakîm*, 1325, c. II, sy. 49, s. 359-64.
- Troyskili Ahmed Taceddin, “Zavallı Buhara...!”, *Sırat-ı Müstakîm*, 1325, c. III, sy. 64, s. 187-190. Buhara Hanlığı’ndaki eğitim tartışmalarını, Buhara ulemasının *usûl-i cedid* mekteplerine karşı çıkmalarını anlatır.

L. [Yusuf Akçura], "Medreselerin Islahı", *Sırat-ı Müstakîm*, 25 Şubat 1325 [1909], c. IV, sy. 79, s. 5-9

1910

Abdürreşid İbrahim, "Kû Enfusekum..", *Teârûf-i Müslimîn*, 2 Nisan 1326, c. I, sy. 1, s. 7-9. Osmanlı ulehasının âtil durumundan yakınmaktadır.

Abdürreşid İbrahim, "Pan-Turanizm", *Teârûf-i Müslimîn*, 15 Nisan 1326, c. I, sy. 2, s. 17-20.

Troyskili Ahmed Tâceddin, "Rusya İslamlarında Tiyatroculuk", *Teârûf-i Müslimîn*, 15 Nisan 1326, c. I, sy. 2, s. 27-29. Orenburg'da yayınlanan muhafazakâr *Din ve Maişet* dergisinin tiyatroya karşı çıkmasını da eleştirir.

A[bdürreşid] İ[brahim], "Yine Pan-Turanizm", *Teârûf-i Müslimîn*, 13 Mayıs 1326, c. I, sy. 4, s. 57-58.

Sibiryalı Ayşe, "Osmanlı İslam Hemşirelerimize", *Teârûf-i Müslimîn*, 13 Mayıs 1326, c. I, sy. 4, s. 60-61.

Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şâkirdân", *Teârûf-i Müslimîn*, 13 Mayıs 1326, c. I, sy. 4, s. 55-57, 27 Mayıs 1326, c. I, sy. 5, s. 75-78; 1 Haziran 1326, c. I, sy. 6, s. 87-89.

Muhammed Murad Remzi, "İslamiyet'te Hürriyet-i Kelam ve Serbesti-i Matbuâtın Meşruiyeti", *Teârûf-i Müslimîn*, 27 Mayıs 1326, c. I, sy. 5, s. 78-80; 1 Haziran 1326, c. I, sy. 6, s. 90-92.

Emine Semiye, "Sibiryalı Kız Kardeşimiz Ayşe Hanumefendiye", *Tearif-i Müslimîn*, 1 Haziran 1326, c. I, sy. 6, s. 92-93. Osmanlı kadınların eğitimi konusunda malumat vermektedir.

İsimsiz, "Kırım'da Rüşdiye Mektepleri", *Teârûf-i Müslimîn*, 8 Temmuz 1326, c. I, sy. 8, s. 134-136.

L. [Yusuf Akçura], "İttihad-ı İslav Kongresi Hakkında", *Teârûf-i Müslimîn*, 8 Temmuz 1326, c. I, sy. 8, s. 125-128; 22 Temmuz 1326, c. I, sy. 9, s. 143-144.

Halil Sâmî, "Rusya Hâtıratımdan", *Teârûf-i Müslimîn*, 5 Ağustos 1326, c. I, sy. 10, s. 164-166; 19 Ağustos 1326, c. I, sy. 12, s. 195-197; 2 Eylül 1326, c. I, sy. 14, s. 229-231.

Ma'mûre Hamîdulline, "Dersaadet'te İslam Ana Mektebi", *Teârûf-i Müslimîn*, 5 Ağustos 1326, c. I, sy. 10, s. 158-160.

Ahmed Münir Reşid [Abdürreşid İbrahim], "Dârülfünun ve Avrupa'ya Talebe İrsali", *Teârûf-i Müslimîn*, 26 Ağustos 1326, c. I, sy. 13, s. 211-212.

İsimsiz, "Rusya'da Hüseyinof Biraderler", *Teârûf-i Müslimîn*, 2 Eylül 1326, c. I, sy. 14, s. 228-229.

Troyskili Ahmed Taceddin, "Buhara Talebeleriyle Bir Hasbihal", *Teârûf-i Müslimîn*, 9 Eylül 1326, c. I, sy. 15, s. 241-245.

Şah Ahmed, “Hive’de Mektebler Islahı”, *Teârüf-i Müslimîn*, 9 Kânun-ı evvel 1326, c. II, sy. 26, s. 26-28.

Âlimcan İdrisî, “Islah-ı Medâris Hakkında”, *Sırat-ı Müstakîm*, 23 Kânun-ı evvel 1326, c. V, sy. 122, s. 293-294; c. V, sy. 123, s. 310-311. Medresele-
rin ıslahına ilişkin olarak, tedrisatın kısmen de olsa Arapça yapılması ge-
rektiğini savunur. Islah olunacak medreselerde okutulması gereken
ilimlerden bahseder.

Halim Sabit, “Islah-ı Medâris Münasebetiyle”, *Sırat-ı Müstakîm*, 5 Kânun-ı
sâni 1326, c. V, sy. 124, s. 324-336.

Ahmed Agayef, “Dârülhilafe’de Maarif-i İbtidaiyenin Hâli ve Sûret-i Islahı”,
Sırat-ı Müstakîm, 21 Teşrin-i sâni 1326, c. V, sy. 113, s. 151-153; 28 Teş-
rin-i sâni 1326, c. V, sy. 114, s. 163-166; 4 Teşrin-i sâni 1326, c. V, sy. 115,
s. 179-181.

1911

Âlimcan el-İdrisî (Sibiryalı), “Mekteblerimizde Ulûm-i Diniyye Tedrisatı”,
Sırat-ı Müstakîm, 1327, c. III, sy. 171, s. 227-228; 1327, c. III, sy. 173, s.
259-260.

Hüseyin Kâzım Kadri, “Türk Lisanlarının Tevhidi”, *İctihad*, 15 Eylül 1327, c.
III, sy. 31, s. 841-843; 1 Teşrin-i evvel 1327, c. III, sy. 32, s. 861-864; 15
Teşrin-i evvel 1327, c. III, sy. 33, s. 873-876; 1 Teşrin-i sani 1327, c. III, sy.
34, s. 892-895; 15 Teşrin-i sani 1327, c. III, sy. 35, s. 906-909.

Fatih Emirhan, “Tatar Kızı”, Osman[lı] Türkçesine Nâkili: Kırmımlı Timurcan,
İctihad, 1 Mart 1327, c. III, sy. 42, s. 1017-1023.

İsimsiz, “Peterburg’da Şark Gecesi”, *İctihad*, 15 Mart 1327, c. III, sy. 43, s.
1040.

İsmail Gasprinski, “Türk Yurtçularına”, *Türk Yurdu*, 9 Şubat 1327, c. I, sy. 7,
s. 190-95; 7 Mart 1327, c. I, sy. 8, s. 236-240.

Ahmed Agayef, “Türk Alemi”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrin-i sâni 1327 [1911], c. I,
sy. 1, s. 12-17; 17 Mayıs 1327 [1911], c. I, sy. 2, s. 36-42; 15 Kânun-ı evvel
1327 [1911], c. I, sy. 3, s. 70-74.

1912

Ahmed Agayef, “Türk Âlemi”, *Türk Yurdu*, 12 Kânun-ı sâni 1327 [1912], c. I,
sy. 5, s. 135-139; 9 Şubat 1327 [1912], c. I, sy. 7, s. 195-201; 22 Mart 1328
[1912], c. I, sy. 10, s. 292-297; 17 Mayıs 1328 [1912], c. II, sy. 14, s. 424-
428; 12 Temmuz 1328 [1912], c. II, sy. 18, s. 545-551.

Akçuraoğlu Yusuf, “Cevaplarımız: Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine”,
Türk Yurdu, 12 Temmuz 1328 [1912], c. I, sy. 18, s. 560-564.

Akçuraoğlu Yusuf, “Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi: İsmail Bey Gas-
prinski”, *Türk Yurdu*, 6 Eylül 1328 [1912], c. II, sy. 22, s. 690-695.

A[kçuraoğlu] Y[usuf], “Fünûn ve Felsefe Sânihaları”, *Türk Yurdu*, 5 Nisan 1328 [1912], c. II, sy. 11, s. 727-728.

T.Y. [Akçuraoğlu Yusuf], “Mirza Feth Ali Ahundof”, *Türk Yurdu*, 12 Kânun-ı sâni 1327 [1912], c. I, sy. 5, s. 127-131.

Akçuraoğlu, “Satı Bey’in İstifası”, *Türk Yurdu*, 22 Mart 1328 [1912], c. I, sy. 10, s. 311-312.

Akçuraoğlu, “Emel”, *Türk Yurdu*, 14 Haziran 1328 [1912], c. II, sy. 16, s. 265-268.

1913

Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, *Türk Yurdu*, 27 Kânun-ı evvel 1328 [1913], c. III, sy. 30, s. 161-164.

Akçuraoğlu, “Ahmed Midhat Efendi”, *Türk Yurdu*, 27 Kânun-ı evvel 1328 [1913], c. III, sy. 30, s. 167-178.

(İmzasız), “Avrupa’da Türk Talebesi”, *Türk Yurdu*, 13 Teşrin-i sâni 1329 [1913], s. 907-910.

A[kçuraoğlu] Y[usuf], “Avrupa’da Okuyan Türk Talebemizden Bir Sual”, *Türk Yurdu*, 13 Teşrin-i sâni 1329 [1913], c. V, sy. 50, s. 910-911.

H[alil] Sami, “Rusya Mektupları”, *İslam Dünyası*, 6 Haziran 1329 [1913], c. I, sy. 8, s. 126-128.

Abdürreşid [İbrahim], “Talebe ve Şâkirdân”, *İslam Dünyası*, 6 Haziran 1329 [1913], c. I, sy. 8, s. 113-115; 20 Haziran 1329, c. I, sy. 9, s. 129-131.

Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Beyefendiye Cevab”, *İctihad*, 8 Ağustos 1329, c. IV, sy. 75, s. 1245-1248.

A[kçuraoğlu] Y[usuf], “Mekteb Müzesi”, *Türk Yurdu*, 5 Eylül 1329 [1913], c. IV, sy. 48, s. 844-848. Eğitim ağırlıklı *Mekteb Müzesi* adlı dergiyi tanıtan ve kritik eden bir yazıdır.

Akçuraoğlu [Yusuf], “Türklük”, *Altın Armağan II*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1913.

1914

Akçuraoğlu, “Geçen Yıl: 1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, 3 Nisan 1330 [1914], c. VI, sy. 64, s. 2098-2104; 18 Nisan 1330 [1914], c. VI, sy. 65, s. 2135-2141; 1 Mayıs 1330 [1914], c. VI, sy. 66, s. 2166-2169.

1915

A[kçuraoğlu] Y[usuf], “Düşünülecek Meselelerimizden”, *Türk Yurdu*, 8 Kânun-ı sâni 1330 [1915], c. VII, sy. 75, s. 2460-2462.

Akçuraoğlu Yusuf, “Hüseyinzade Ali Bey”, *Türk Yurdu*, 2 Nisan 1331 [1915], c. VIII, sy. 3, s. 2550-2556; 23 Nisan 1331, c. VIII, sy. 4, s. 2566-2570; 7 Mayıs 1331, c. VIII, sy. 5, s. 2571-2580.

Kâzım Nami, “Musa Efendi Carullah’ın Terbiyeye Dair Fikirleri”, *Türk Yurdu*, Kânun-ı evvel 1331 [1915], c. IX, sy. 99, s. 2864-2870.

1916

S. (Aydın), “Maarif Yılı”, *Türk Yurdu*, 10 Mart 1332 [1916], c. X, sy. 1, s. 2961-2963.

Ziyetullah Nuşirevan, “Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevkii”, *Türk Yurdu*, 17 Temmuz 1332 [1916], c. X, sy. 10, s. 151-153; 4 Ağustos 1332, c. X, sy. 11, s. 162-166.

1917

Ufalı Toktamış, “Dilimiz: Tekamül Yolunda”, *Türk Yurdu*, 26 Nisan 1333 [1917], c. XII, sy. 5, s. 3419-3420. Osmanlı Türkçesinin geçirmekte olduğu dönüşümü ele alır.

A[kçuraoğlu] Y[usuf], “Akvam-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi”, *Türk Yurdu*, 13 Eylül 1333 [1917], c. XIII, sy. 2, s. 2569-2576. Yazar, makalenin sonunda Türk tarihinin dönemlere ayrılması konusunda bir teklif sunmuştur.

1918

Ziyetullah Nuşirvan, “Türkcüler ve Muharebe”, *İctihad*, 21 Teşrin-i sâni [Kasım] 1918, c. XV, sy. 131, s. 2816-2818.

Ziyetullah Nuşirvan, “Ali Merdan Bey Topçubaşief”, *İctihad*, 28 Teşrin-i sâni [Kasım] 1918, c. XV, sy. 132, s. 2832-2835.

1920

Muallim Cevdet [İnançalp], “Şimal Müellifi Zeki Velidî ve Yarınki Hars”, *Tedrisât Mecmuası*, Nisan 1920, c. XI, sy. 54, s. 666-672; Mayıs 1920, sy. 55, s. 718-725.

1925

Akçuraoğlu Yusuf, “Darülfünunlarda Talebe Hayatı ve Talebe Ruhu”, *Türk Yurdu*, Nisan 1341 [1925], c. XIV, sy. 7, s. 17-26.

Yusuf Akçura, “İskolastik Usûl Nedir?”, *Tedrisat Mecmuası*, Nisan 1341 [1925], sy. 66, s. 219-224. Osmanlı kitaplarının yazılış tarzından bahsederek skolastik usûlden kurtulamamış olduğunu anlatır. Skolastiğin dil ve hukuk gibi kurumlardaki etkilerinden, Osmanlı mekteplerindeki eğitim ve öğretim usûllerinde skolastiğin tuttuğu yerden bahseder.

Yusuf Akçura, “İskolastik Zihniyeti Tard ve Def Etmeliyiz”, *Maarif Vekaleti Mecmuası*, 1 Temmuz 1341 [1925], sy. 3, s. 62-66. Yukarıdaki makalenin aynısıdır.

Ayaz İshakî, “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücûda Gelmesi Mümkün müdür?”, *Türk Yurdu*, Kasım 1925, c. XVIII, sy. 174, s. 77-79.

1926

Zakir Kadirî, “Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri”, *Türk Yurdu*, Mayıs-Haziran 1926, c. XVII, sy. 179, s. 282-286.

Education-based Interaction: Ottoman and Russian Turks

Ahmet KANLİDERE

Abstract

This survey examines the educational aspect of the relationship between the Turkic people of Russia and the Ottoman Turks. By examining the memoirs, travel accounts and especially the press of the Turkish Constitutional Period (1908-1918), the study tries to determine the context of this relationship. The survey primarily questions the thoughts of the Ottoman intellectuals on the education of the Turkic people in Russia. At the same time, it reveals the criticism and solutions offered by the Turkic intellectuals of Russia on the Turkish educational system. Finally, the study discloses that the Turkic immigrant intellectuals provided a different perspective and a rich experience concerning the educational reform, although it is difficult to estimate the degree of their effectiveness in concrete.

Keywords: Turkic Intellectuals, Eurasian Studies, Educational Interactions, Jadidism, Ottoman Impacts.

Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri

Ahmet KANLİDERE

Özet

Bu araştırma XX. Yüzyıl başında Osmanlı Türkleri ile Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Orta Asya'da yaşayan Rusya Türkleri arasındaki eğitim ilişkilerini ele almaktadır. Hâtıralar, seyahat notları ve özellikle de II. Meşrûtiyet dönemi Türk basınında çıkan yazılara dayanılarak, bu ilişkilerin mahiyeti konusunda ipuçları elde edilmeye çalışılmıştır. Makale öncelikle Osmanlı aydınlarının Rusya Türklerinin eğitimi hakkındaki görüşlerini sorgulanmaktadır. Diğer taraftan Rusya'lı Türk aydınların Osmanlı eğitim sistemi hakkındaki eleştirileri ve çözüm önerileri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Meşrutiyyet dönemi basınında çok önemli yer tutan bu görüş ve eleştirilerin somut olarak ne derece etkili olduğunu tespit etmek güç olsa da, farklı ve zengin bir deneyim sundukları açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkî aydınlar, Avrasya Araştırmaları, eğitim ilişkileri, Ceditçilik, Osmanlı tesirleri.